

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA

POLISH ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE OF GEOGRAPHY AND SPATIAL ORGANIZATION

**TRWAŁOŚĆ DAWNYCH GRANIC PAŃSTWOWYCH
W KRAJOBRAZIE KULTUROWYM POLSKI**

Marek Sobczyński

Nr 14

1993

Z E S Z Y T Y

INSTYTUTU GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA

P A N

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
POLISH ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE OF GEOGRAPHY AND SPATIAL ORGANIZATION

**TRWAŁOŚĆ DAWNYCH GRANIC PAŃSTWOWYCH
W KRAJOBRAZIE KULTUROWYM POLSKI**

Marek Sobczyński

Nr 14

1993

STABILITY OF THE OLD POLITICAL BOUNDARIES
IN THE CULTURAL LANDSCAPE OF POLAND

INSTYTUT GEOGRAFII
I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
Polskiej Akademii Nauk
Zakład Przem. i Sp. Zagospodarowania
00-830 Warszawa
ul. Nowy Świat Nr 72

Z E S Z Y T Y

INSTYTUTU GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA

P A N

<http://rcin.org.pl>

Redaguje zespół w składzie:

Teresa Kozłowska-Szczęsna (redaktor),

Alicja Breymeyer (zastępca redaktora),

Jerzy Grzeszczak,

Bronisław Czyż (sekretarz)

Opiniował do druku:

dr Zbigniew Rykiel

Adres redakcji:

00-927 Warszawa, Krakowskie Przedmieście 30,

tel. 26 19 31, 26 83 29; telefax 48 22 267 267

Skład komputerowy:

Marek Sobczyński

SPIS TREŚCI

Wstęp	5
Trwałość dawnych granic w strukturze użytkowania ziemi	11
Metoda badania	11
Granica prusko-rosyjska	18
Granica rosyjsko-austriacka	24
Granica prusko-austriacka	26
Granica polsko-niemiecka	26
Zróżnicowanie struktury użytkowania ziemi przez granice	40
Zróżnicowanie użytkowania ziemi na całym obszarze odmiennych jednostek politycznych	42
Podsumowanie	46
Trwałość dawnych granic w fizjonomii zabudowy wiejskiej i morfologii działki siedliskowej	49
Metoda badania	49
Górna Prosna jako granica zróżnicowania fizjonomii zabudowy	50
Zróżnicowanie fizjonomii zabudowy wzdłuż granicy na Piaśnicy	57
Zróżnicowanie fizjonomii zabudowy wzdłuż granicy koło Krakowa	59
Zróżnicowanie fizjonomii zabudowy wzdłuż międzywojennej granicy na Mazurach.....	67
Zróżnicowanie fizjonomii zabudowy na pograniczu wielkopolskim	73
Porównanie zróżnicowania fizjonomii zabudowy pograniczy nad Prosną i nad Piaśnicą.....	80
Podsumowanie	84
Zakończenie.....	90
Literatura.....	93
Stability of the old political boundaries in the cultural landscape of Poland (summary)	99

1
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60

PRZEDMOWA

Praca Marka Sobczyńskiego jest interesującym przykładem opracowania, które zaliczyć należy do pogranicza geografii kultury, geografii politycznej i antropogeografii. Jest niewątpliwie rzeczą ważną, że obecnie podejmowane są coraz częściej studia nad kwestią przestrzennego zróżnicowania zjawisk kulturowych. Zjawiska te mają swoje odzwierciedlenie także w sferze zachowań społecznych, wpływając na ich zróżnicowanie regionalne.

Występowanie na obszarze Polski znacznych niekiedy różnic w krajobrazie kulturowym, rezultat różnych podziałów politycznych, ale także etnicznych i innych, było już wielokrotnie przedmiotem studiów regionalnych o różnej skali i szczegółowości. W niniejszej pracy, w oparciu o dotychczasowe materiały, jak też wykorzystując własne badania, M. Sobczyński dokonuje oryginalnej syntezy. Przedstawia zasięgi dotyczące struktur użytkowania ziemi, fizjonomii osiedli, układów osadniczych itp., które składają się na zróżnicowanie krajobrazu kulturowego kraju. Wiele miejsca poświęca autor aspektom genetycznym tego zróżnicowania.

Praca stanowi istotny przyczynek do badań nad podziałami regionalnymi Polski i stanowi liczącą się pozycję w odradzającej się w kraju geografii człowieka.

Marcin Rościszewski

PRZEDMOWA

Praca zbiorcza poświęcona jest najważniejszemu zagadnieniu, jakim jest
rola państwa w gospodarce społecznej, politycznej i kulturalnej.
W tym zamyśle, który jest przedmiotem niniejszego zbioru, nie
można nie zauważyć, że w tym zakresie, gdzie państwo ma
wpływać na rozwój społeczny, polityczny i kulturalny, to
państwo musi być aktywnym uczestnikiem.

W tym zamyśle, który jest przedmiotem niniejszego zbioru, nie
można nie zauważyć, że w tym zakresie, gdzie państwo ma
wpływać na rozwój społeczny, polityczny i kulturalny, to
państwo musi być aktywnym uczestnikiem. W tym zamyśle, który
jest przedmiotem niniejszego zbioru, nie można nie zauważyć,
że w tym zakresie, gdzie państwo ma wpływać na rozwój
społeczny, polityczny i kulturalny, to państwo musi być
aktywnym uczestnikiem.

Praca zbiorcza jest poświęcona najważniejszemu zagadnieniu,
jakim jest rola państwa w gospodarce społecznej, politycznej
i kulturalnej.

Wydawnictwo

WSTĘP

Polska jest obszarem o szczególnym w Europie natężeniu zmian granic międzypaństwowych w ciągu ostatnich wieków, ustępującym chyba tylko Bałkanom, co bez wątplenia miało wpływ na krajobraz kulturowy naszego kraju. Dotychczas nie podjęto jednak szerszych badań tego zjawiska. Niniejsza praca jest próbą zmierzającą do wypełnienia tej luki.

Zagadnienie granic i stref przygranicznych jest jednym z podstawowych zagadnień, którymi zajmuje się geografia polityczna (Barbag 1964, 1971, 1987; Bowman 1928; Jones 1943; Loth 1925; Kałuski 1983; Kristof 1959; Pounds 1963). Problem ten można rozpatrywać z różnych punktów widzenia, obok czysto geograficznego (m.in. Hartshorne 1933; Minghi 1963; Pietkiewicz 1946; Romer 1901, 1929; Zaborski, Wrzosek 1939) spotyka się także prawnomiędzynarodowy (m.in. Bernstein 1974; Jones 1945; Melamid 1953), historyczny (m.in. Alexander 1953; Batowski 1953; Błoński 1942; Dominiczak 1975; Goetel 1983; Labuda 1974; Leszczycki 1946; Łahoda 1918; Manteuffel 1929; Moodie 1943; Pounds 1951, 1954; Raubal 1927; Sobczyński 1984, 1986; Winiewicz 1944; Zglinnicka 1936). Rzadziej napotkać można opracowania ujmujące tą kwestię z pozycji ekonomicznych (m.in. Dominiczak 1974; Hahn 1972; Hartshorne 1933; Kurowski 1978; Przedpełski, Smoliński 1964; Straszewicz 1964), polityczno-propagandowych (m.in. Bryński 1939; Dominiczak 1967; Grabski 1945; Jakubowski 1938; Jarkiewicz 1954; Kielczewska 1946; Matuszewski 1943; Problem polsko-niemiecki...1963; Prus-Wiśniewski 1973; Szczepanowski 1920), społeczno-etnograficznych (m.in. Holzer 1980; Jones 1937; Piskozub 1968, 1970, 1987; Sevrin 1949; Sobczyński, Zawadzka 1988), bądź wreszcie matematycznych (m.in. Czyżewski 1948; Góralski 1974, 1980) czy lingwistycznych.

Jakby w cieniu głównych zagadnień geografii politycznej, jakimi są spory terytorialne, klasyfikacja granic oraz ich delimitacja, egzystują badania trwałości i zmienności granic oraz ich wpływu na krajobraz kulturowy pogranicza. Australijski badacz granic J.R.V. Prescott (1965) stwierdził, że "geografowie są świadomi wpływu, jaki granice mogą wywierać na rozwój krajobrazu kulturowego". Jednakże w wielu przypadkach badanie tego wpływu jest tylko częścią prac zajmujących się zmianami granic lub problemami z nimi związanymi. Od pewnego wszakże czasu problem wpływu granicy na krajobraz kulturowy znajduje należyte

rozumienie, szczególnie w badaniach geograficzno-politycznych prowadzonych w Szwajcarii, Stanach Zjednoczonych, Francji i Słowenii (Augelli 1980; Burghardt 1963; Galluser 1983; Leimgruber 1983; Weigend 1950).

Aby ściśle określić zakres badania trwałości granic, należy sprecyzować zawarte w tytule pracy terminy. Pojęcie granicy w rozumieniu geograficznym wynika z istnienia sąsiadujących ze sobą obszarów zróżnicowanych pod określonym względem. Jeżeli obszarami tymi są np. krainy geograficzne, to granica między nimi jest umowna i często niejednoznaczna. W przypadku obszarów zróżnicowanych np. etnograficznie, granica jest co prawda jednoznaczna, ale za to nieostra, gdyż w obszarze przenikania się nacji bądź kultur świadomość przynależności narodowej nie zawsze jest jasno określona. W obu przypadkach, mimo iż występuje granica, nie ma sensu wprowadzanie pojęcia linii granicznej. Pojęcie takie występuje dopiero w sytuacji, w której różne graniczące ze sobą obszary stykają się bezpośrednio, a granica między nimi jest zdefiniowana jednoznacznie i ostro. Tak więc linię graniczną należy rozumieć jako uściślenie w sensie geometrycznym pojęcia granicy, co nie zmienia faktu, że sens jej istnienia tkwi w występowaniu po obu jej stronach całych obszarów zróżnicowanych pod określonym względem. W związku z tym badania jakiegokolwiek granicy muszą się z natury rzeczy opierać na badaniu rozgraniczonych obszarów.

Granice polityczne zarówno międzypaństwowe, jak i administracyjne (w podziale wewnętrznym państwa), powstały historycznie w wyniku sąsiedowania ze sobą obszarów zróżnicowanych pod względem organizacyjnym w sensie władzy centralnej (obszar państwa) i władz lokalnych, własności ziemi i administracji kościelnej. We wszystkich tych podziałach kwestią decydującą było sprawowanie władzy lub prawo własności. W związku z tym stopień określoności obszarów, a więc precyzja wyznaczania granic, wynikał z praktycznych potrzeb istniejących na danym etapie historycznym.

Pierwotnie wystarczyło przypisywanie do danego obszaru osad ludzkich, ziem uprawnych, punktów obronnych i szlaków komunikacyjnych. Natomiast większe zespoły leśne, tereny niedostępne (bagna, góry) lub nieużytki (pustynie, stepy) nie były w powyższym sensie obiektem zainteresowania. Granice obszarów organizacyjnych nie były więc na ogół zdefiniowane. Pierwotną granicę jednostek polityczno-społecznych stanowiły prawdopodobnie działy wodne, co sugeruje A. Piskozub (1968, 1987). Natomiast w przypadku granic konwencjonalnych linia graniczna pojawiła się dopiero w fazie zagospodarowania terenu, w której zaczęły się bezpośrednio stykać ze sobą tereny uznawane za własność (mogła to być własność rodowa, kościelna bądź książęca czy królewska). Tak więc prawo własności ziemi rozstrzygnęło o przebiegu linii granicznej, którą zresztą w późniejszych czasach, ze względu jej praktycznego określenia w terenie, starano się wiązać choćby z małymi rzeczkami lub jeziorami. Bogate rozwinięcie linii granicznej jest więc wynikiem uznawania prawa

własności, szczególnie prywatnej. Słabo rozwinięta linia graniczna, aż do uznania za nią w krańcowych przypadkach linii siatki geograficznej, występuje tylko na terenach uznawanych za własność władz wytyczających granice.

Nawiązując do klasyfikacji zaproponowanej przez Z. Rykla (1986, 1987) można powiedzieć, że przedmiotem naszego zainteresowania są formalne bariery przestrzenne, które wskutek dużej stabilności wytworzyły bariery nieformalne, ukształtowane już po ustaniu sformalizowanych funkcji granic.

Niniejsza praca dotyczy wyłącznie granic państwowych Polski jako jednego organizmu politycznego oraz dawnych granic pomiędzy innymi państwami przebiegających w obrębie dzisiejszego terytorium Polski. Badano także granice dwóch niesuwerennych wprawdzie jednostek politycznych (Wolne Miasto Gdańsk, Rzeczpospolita Krakowska), ale leżących na ziemiach Polski i nie należących do żadnego z istniejących w owym czasie organizmów politycznych.

Trwałość granicy można rozumieć różnie, w zależności od kontekstu. Po pierwsze, jako fakt utrzymywania się granicy na określonym odcinku w historycznie znacząco długim okresie, z czym wyraźnie wiąże się zróżnicowanie pograniczy pod względem kulturowym, gospodarczym a przeważnie też etnicznym. Dla uniknięcia pomyłek, w niniejszej pracy przyjęto taką trwałość nazywać stabilnością granicy. Po drugie, jako fakt istnienia zróżnicowania pograniczy, pomimo ustania pełnienia przez granicę roli bariery politycznej. Trwałość taka utrzymuje się często wiele lat po zniesieniu granicy, ale zależy od jej stabilności oraz intensywności przemian społeczno-gospodarczych na danym obszarze, zarówno w okresie, gdy granica pełniła swą funkcję jak i później. Możemy tu mówić o trwałości objawiającej się w postaci bezpośrednich śladów granicy, a więc jej oznakowania (demarkacji) i związanej z nią infrastruktury (budynki straży granicznej, komory celne, drogi graniczne). Do nie bezpośrednich, ale znacznie silniej zaznaczających się, należą ślady utrwalone w strukturze użytkowania ziemi, fizjonomii zabudowy i morfologii działki siedliskowej, a także w świadomości mieszkańców, ich języku i zwyczajach, a wynikające z faktu przynależności danych obszarów do różnych organizmów politycznych.

Krajobraz kulturowy można określić jako ogół zmian dokonanych w krajobrazie naturalnym przez człowieka w związku z procesem osadnictwa oraz związanych z dziejami zajmowania i wykorzystywania danego obszaru do celów gospodarczych, a także zróżnicowanie sposobów budownictwa i fizjonomii osiedli (Dobrowolska 1948; Arnold 1951; Zajączkowski 1956).

Chociaż zróżnicowanie fizjonomii zabudowy w równym stopniu dotyczy miast co i wsi, to jednak ze względu na różny jej charakter a co za tym idzie odmiennosc metod badawczych tego zagadnienia zdecydowano się na ograniczenie w tej pracy do terenów wiejskich.

W pracy występuje duża rozbieżność czasowa pomiędzy materiałem źródłowym wykorzystanym do badania trwałości granic w strukturze użytkowania ziemi a materiałem zebranych do celów ustalenia trwałości granic w fizjonomii zabudowy wiejskiej. Badania wpływu granic na strukturę użytkowania ziemi przeprowadzono dla całego kraju, koniecznością więc było oparcie się na już istniejących zestawieniach zbiorczych. Fakt, iż granice powiatów (do 1975 r.) pokrywały się w dużym stopniu z przebiegiem dawnych granic państwowych spowodował, że odpowiednim materiałem źródłowym okazało się opracowanie pod redakcją J. Grocholskiej (1972). Natomiast zagadnienia fizjonomii zabudowy wiejskiej nie opracowano dotąd w tak szczegółowy sposób, jaki przyjęto w niniejszej pracy, ani dla interesujących nas fragmentów byłych granic, ani tym bardziej dla całego kraju, stąd konieczność zebrania niezbędnych materiałów w trakcie własnych badań terenowych autora, wykonanych w latach 1982-1983. Niewątpliwie, ta rozbieżność czasowa powoduje, że ocena trwałości granic w strukturze użytkowania ziemi ma już nieco historyczny charakter, gdyż odnosi się faktycznie do początku lat siedemdziesiątych. Nie sposób jej jednak uniknąć, nie dysponując wcześniejszymi badaniami fizjonomii zabudowy. Nierealne jest również przeliczanie współczesnych danych dotyczących użytkowania ziemi, zestawionych w układzie nowych gmin i województw, na dopasowany do dawnych granic państwowych układ przestrzenny.

Oczywiście zmiany podziału administracyjnego w latach 1973-1975 (gminy, województwa) w dużym stopniu zacierają współczesny obraz trwałości granic w strukturze użytkowania ziemi. W dodatku przemiany, jakie zaszły w rolnictwie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych, także miały wpływ na ten obraz. Nastąpiła komasacja gruntów i zmiana struktury upraw. Także w zakresie demografii społeczeństwa wiejskiego zaszły zmiany (starzenie się rolników, brak następców, depopulacja wsi, nierównoliczność płci w pewnych grupach wiekowych powodowana ucieczką kobiet do miast), mające niemały wpływ na użytkowanie ziemi. Zmieniła się struktura własnościowa przez oddawanie gospodarstw w zamian za rentę, wzrósł areał Państwowego Funduszu Ziemi, który w niektórych gminach skupił do 20% gruntów, często niezagospodarowanych. Nastąpiła także rozbudowa infrastruktury, dążąca do wyrównania dysproporcji powstałych w okresie rozbiorów. Na całość obrazu nakładają się jeszcze skutki kryzysu gospodarczego lat osiemdziesiątych, który w dużym stopniu dotknął polską wieś. Nie prowadzono szczegółowych badań, dlatego trudno powiedzieć czy na wszystkich obszarach jego wpływ był jednakowy, czy może obszary bogatsze mniej ucierpiały niż obszary tradycyjnie biedniejsze, a takimi z reguły są pogranicza. Znaczenie dla obrazu trwałości granic mogą mieć także nowe formy aktywności społeczno-administracyjnej, takie jak odbudowa samorządu wiejskiego, który być może skuteczniej gospodaruje w terenie swego działania niż czyniły to poprzednie władze lokalne z oddalanej

siedziby powiatu. Aby jednak dokładnie określić wpływ tych zjawisk na trwałość dawnych granic w strukturze użytkowania ziemi, trzeba by powtórzyć całe badania, ale już na podstawie najnowszych danych, które wszakże trudno byłoby dopasować do przebiegu dawnych granic.

Przedmiotem badań są dawne granice państwowe na obszarze obecnego terytorium Polski i ich funkcja bariery wobec przeobrażeń krajobrazu kulturowego. W pracy podjęto próbę określenia w sposób możliwie ścisły (matematyczny) wielkości zróżnicowania krajobrazu kulturowego w pogranicznych regionach oraz ustalenia wpływu stabilności granicy i czasu jaki upłynął od jej likwidacji na trwałość tej granicy w krajobrazie kulturowym. Niezbędne okazało się także określenie dynamiki rozwoju granic oraz dokonanie bonitacji poszczególnych odcinków granic pod względem ich stabilności (Sobczyński 1984), aby następnie przyjąć do szczegółowych badań terenowych w całym kraju fragmenty granic o różnej stabilności. Chodziło jednocześnie o taki dobór próbnych fragmentów, który by maksymalnie zniwelował wpływ innych niż granica elementów różnicujących krajobraz kulturowy.

Drugim czynnikiem kształtowania trwałości, obok stabilności granicy i czasu jaki upłynął od chwili ustania jej funkcji, jest charakter i zakres przemian społeczno-gospodarczych zachodzących w organizmach politycznych oddzielonych tymi granicami. Ponieważ na ziemiach polskich ostatnie kilkaset lat obfitowało w wydarzenia, które diametralnie zmieniły struktury społeczno-gospodarcze, uznano, że sensowne jest tylko badanie granic wyjątkowo stabilnych oraz takich, które istniały w okresach szczególnie istotnych dla rozwoju społeczno-gospodarczego. Toteż, mimo że bonitację wykonano dla lat 1770-1980, do badania zróżnicowania krajobrazu kulturowego wybrano ostatecznie tylko nieliczne granice, a mianowicie: granicę Królestwa Polskiego z Prusami (Niemcami) i Austrią (Austro-Węgrami) a także granicę Prus (Niemiec) z Austrią (Austro-Węgrami) z lat 1815-1918 oraz granicę Rzeczypospolitej Polskiej z Niemcami i W. M. Gdańskiem z lat 1920-1939. Wszystkie te granice istniały w okresach szczególnych dla ziem polskich. Pierwszy, choć nie dotyczył Państwa Polskiego, które było wówczas podzielone pomiędzy trzy mocarstwa, realizujące odmienną politykę społeczną i gospodarczą, był okresem gwałtownej industrializacji kraju, unowocześniania jego struktur społecznych, przejścia od ustroju feudalnego do kapitalizmu. Drugi okres cechuje się ponownym ożywieniem gospodarczym po I wojnie światowej, już w warunkach odrodzonej państwowości polskiej.

Terytorialny zakres pracy obejmuje dzisiejszy obszar Polski, badane są więc tylko te odcinki omawianych granic, które obecnie w całości (po obu stronach) leżą w obrębie terytorium Polski.

W świetle powyższych uwag i założeń starano się udowodnić tezę, że prawie 40-letni centralnie sterowany rozwój kraju po II wojnie światowej nie zatarł w pełni różnic w krajobrazie kulturowym będących wynikiem długoletniego istnienia granic politycznych. Szczególnie wyraźnie zaznacza się w krajobrazie kulturowym kraju trwałość granic rozdzielających ziemie polskie w początkowym okresie ich industrializacji. Odzwierciedla się to szczególnie w zróżnicowaniu sposobów budownictwa i fizjonomii osiedli wiejskich.

Autor czuje się zobowiązany złożyć w tym miejscu serdeczne podziękowania promotorowi pracy, prof. dr hab. M. Koterowi za inspirację i opiekę naukową. Za cenne uwagi merytoryczne i konstruktywną krytykę jest autor głęboko zobowiązany recenzentom: prof. dr hab. A. Jelonkowi, prof. dr hab. A. Piskozubowi i dr Z. Ryklowi. Szczególne słowa wdzięczności za ogrom pracy włożony w przygotowanie niniejszej publikacji do druku należą się prof. dr hab. J. Grzeszczakowi.

TRWAŁOŚĆ DAWNYCH GRANIC W STRUKTURZE UŻYTKOWANIA ZIEMI

METODA BADANIA

Jest rzeczą godną uwagi, że badane dawne granice państwowe pokrywają się prawie na całej długości z granicami powiatów z 1970 r. Taka sytuacja pozwala na wykorzystanie danych o użytkowaniu ziemi w powiatach do zbadania zróżnicowania tego użytkowania po obu stronach granicy.

Widoczne na mapach (ryc. 1, 2, 3), stosunkowo nieliczne, niewielkie odchylenia w przebiegu granic nie były uwzględniane. Natomiast w sporadycznych przypadkach, gdy dawna granica państwowa zdecydowanie przecinała jakiś powiat, pomijano go w analizie.

Materiałem źródłowym była praca zbiorowa pt. Bilans użytkowania ziemi w Polsce (wg stanu w dniu 31 12 1970 r.), (Grocholska 1972).

Mając na uwadze, że wpływ dawnej granicy może się inaczej przejawiać na obszarach miejskich i wiejskich, przeprowadzono analizę odrębnie dla miast i gromad. Na wybranych przykładach przekonano się, że informacje uzyskane dla gromad tylko nieznacznie się różnią od informacji "ogółem" (gromady i miasta łącznie). Jest to zrozumiałe, jako że udział obszarów miejskich w powierzchni ogólnej jest mały. Tym samym zwalnia nas to z obowiązku przeprowadzania odrębnej analizy dla obu obszarów łącznie.

Za elementy analizowanych zbiorów, wydzielonych na podstawie dawnej przynależności politycznej i oznaczonych symbolami {1} dla zachodniej i {2} dla wschodniej strony byłej granicy (dla równoleżnikowego fragmentu odcinka mazurskiego - odpowiednio strony północnej i południowej), przyjęto w zasadzie powiaty, włączając do nich występujące na ich terenie lub sąsiadujące z nimi powiaty miejskie. Jedynym wyjątkiem (uwidoczniomym na ryc. 3) było niewłączenie powiatu miejskiego gdańskiego do powiatu gdańskiego, gdyż całość aglomeracji Trójmiasta została pominięta w badaniu granicy z okresu międzywojennego z powodu braku analogicznej aglomeracji z drugiej strony byłej granicy.

Badane powiaty oznaczono numerami:

po dawnej stronie pruskiej	po dawnej stronie rosyjskiej	po dawnej stronie austriackiej
7 - Gołdap	18 - Suwałki	139 - Chrzanów
14 - Olecko	1 - Augustów	142 - Kraków + miasto
217 - Pisz	8 - Grajewo	137 - Bochnia
205 - Giżycko	10 - Kolno	138 - Brzesko
210 - Mrągowo	12 - Łomża	140 - Dąbrowa Tarnowska
218 - Szczytno	320 - Ostrołęka	283 - Mielec
213 - Olsztyn + pow. miejski	316 - Maków Mazowiecki	294 - Tarnobrzeg
211 - Nidzica	330 - Przasnysz	284 - Nisko
204 - Działdowo	318 - Mława	280 - Leżajsk
22 - Brodnica	341 - Żuromin	275 - Jarosław
42 - Wąbrzeźno	35 - Rypin	281 - Lubaczów
39 - Toruń + pow. miejski	32 - Lipno	
30 - Inowrocław + pow. miejski	21 - Aleksandrów Kujawski	
33 - Mogilno	34 - Radziejów	
240 - Gniezno + pow. miejski	248 - Konin	
265 - Środa Wielkopolska	244 - Kalisz + pow. miejski	
243 - Jarocin	194 - Sieradz	
250 - Krotoszyn	198 - Wieruszów	
256 - Ostrów Wielkopolski + pow. miejski	197 - Wieluń	
246 - Kępno	188 - Pajęczno	
227 - Namysłów	80 - Kłobuck	
224 - Kluczbork	74 - Częstochowa + pow. miejski	
231 - Olesno	83 - Myszków	
233 - Opole + pow. miejski	96 - Zawiercie + pow. miejski	
81 - Lubliniec	149 - Olkusz	
91 - Tarnowskie Góry	144 - Miechów	
	151 - Proszowice	
	102 - Kazimierza Wielka	
	99 - Busko Zdrój	
	118 - Staszów	
	115 - Sandomierz	
	167 - Kraśnik	
	165 - Janów Lubelski	
	160 - Biłgoraj	
	176 - Tomaszów Lubelski	

Ryc.1. Dawne granice Rosji (Królestwa Polskiego) z Prusami (Niemcami) i Austro-Węgrami

Former Russian boundaries (Kingdom of Poland) with Prussia (Germany) and Austrian-Hungarian Empire

Na mapie oznaczono: 1. - badane granice, 2. - granice powiatów, 3. - granice powiatów objętych badaniem obszarów poszerzonych, 4. - odcinki badawcze: A - mazurski, B - pomorsko-wielkopolski, C - górnośląski (bez aglomeracji), D - śląsko-dąbrowski, E - granica austriacko-rosyjska w Małopolsce - odcinek galicyjski, 5. - granice odcinka badawczego.

- 131 - Częstochowa
- 132 - Świdnica
- 133 - Wrocław
- 134 - Katowice
- 135 - Lublin
- 136 - Warszawa
- 137 - Łódź
- 138 - Poznań
- 139 - Gdynia
- 140 - Szczecin
- 141 - Toruń
- 142 - Bydgoszcz
- 143 - Zielona Góra
- 144 - Wrocław
- 145 - Wrocław
- 146 - Wrocław
- 147 - Wrocław
- 148 - Wrocław
- 149 - Wrocław
- 150 - Wrocław

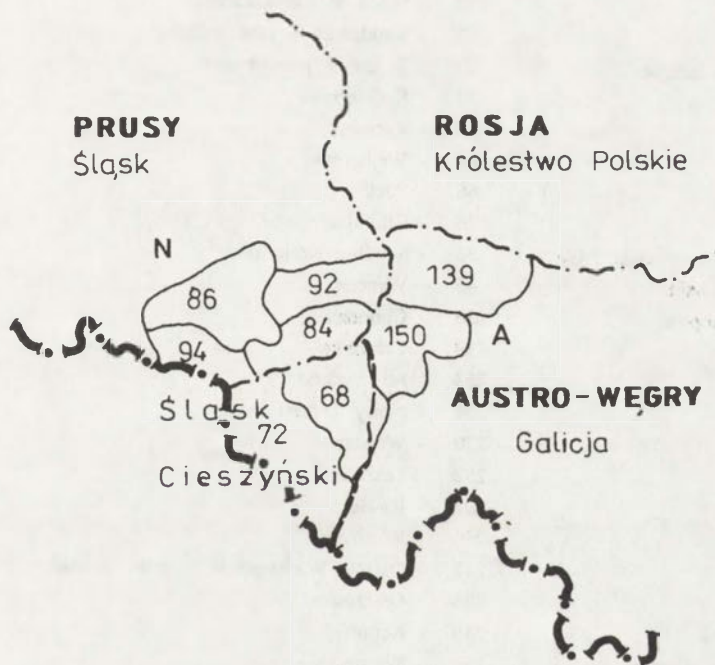

Mapa województwa łódzkiego z podziałem na powiaty

Legenda:
 - - - - - granice województwa
 - - - - - granice powiatów
 • - - - - stolica województwa
 • - - - - stolice powiatów

Zbadano pięć granic na terenie Polski: z okresu przed I wojną światową - granicę prusko-rosyjską, granicę rosyjsko-austriacką i granicę prusko-austriacką oraz z okresu dwudziestolecia międzywojennego - granicę polsko-niemiecką i polsko-gdańską.

W celu przeprowadzenia analizy dawne granice prusko-rosyjska i polsko-niemiecka zostały podzielone na odcinki regionalne, z których każdy badano odrębnie. Przeprowadzone próby łącznego badania dwóch lub większej liczby odcinków prowadziły do zacierania obrazu i wykazały niecelowość takiego postępowania.

Ryc. 2 Dawna granica prusko-austriacka

Former Prussian-Austrian boundary

Badane powiaty oznaczono numerami:

Po dawnej stronie pruskiej (niemieckiej): 92 - Tychy + pow. miejski, 84 - Pszczyna, 86 - Rybnik + pow. miejski, 94 - Wodzisław Śląski.

Po dawnej stronie austriackiej: 139 - Chrzanów, 150 - Oświęcim, 68 - Bielsko-Biała + pow. miejski, 72 - Cieszyn + pow. miejski.

Analizowano możliwie wąski obszar przygraniczny, obejmujący po każdej stronie granicy szerokość jednego powiatu. W ten sposób zmniejszono możliwie do minimum wpływ zróżnicowania warunków fizjograficznych, a także wykluczono sytuacje, w których do badania danej granicy byłyby brane pod uwagę obszary leżące w innym okresie za inną granicą (np. granice prusko-rosyjska i polsko-niemiecka na terenie Śląska).

Badane powiaty oznaczono numerami:

po dawnej stronie niemieckiej

- 7 - Gołdap
- 14 - Olecko
- 217 - Pisz
- 218 - Szczytno
- 211 - Nidzica
- 215 - Ostróda
- 206 - Iława
- 54 - Kwidzyń
- 61 - Sztum
- 56 - Malbork
- 50 - Gdańsk + pow. miejski
- 55 - Lębork
- 123 - Bytów
- 129 - Miastko
- 124 - Człuchów
- 136 - Złotów
- 267+259 - Trzcianka + pow. miejski Piła
- 382 - Strzelce Krajeńskie
- 376 - Gorzów Wielkopolski
- 379 - Międzyrzecz
- 383 - Sulechów
- 387 - Wschowa
- 346 - Góra
- 357 - Milicz
- 362 - Syców
- 227 - Namysłów
- 224 - Kluczbork
- 231 - Olesno
- 237 - Strzelce Opolskie
- 78 - Gliwice + pow. miejski
- 236 - Racibórz + pow. miejski

po dawnej stronie polskiej

- 18 - Suwałki
- 1 - Augustów
- 8 - Grajewo
- 10 - Kolno
- 320 - Ostrołęka
- 330 - Przasnysz
- 318 - Mława
- 204 - Działdowo
- 212 - Nowe Miasto Lubawskie
- 29 - Grudziądz + pow. miejski
- 63 - Tczew + pow. miejski
- 53 - Kościerzyna
- 52 - Kartuzy
- 64 - Wejherowo
- 58 - Puck
- 26 - Chojnice
- 36 - Sępólno Krajeńskie
- 45 - Wyrzysk
- 238 - Chodzież
- 239 - Czarnków
- 253 - Międzychód
- 254 - Nowy Tomyśl
- 270 - Wolsztyn
- 252 - Leszno
- 262 - Rawicz
- 250 - Krotoszyn
- 257 - Ostrów Wielkopolski + pow. miejski
- 258 - Ostrzeszów
- 246 - Kępno
- 198 - Wieruszów
- 197 - Wieluń
- 80 - Kłobuck
- 81 - Lubliniec
- 91 - Tarnowskie Góry
- 87 - Rybnik + pow. miejski
- 94 - Wodzisław Śląski

Ryc. 3. Międzywojenna granica Polski z Niemcami i W. M. Gdańskiem

Inter-war boundary of Poland with Germany and Free City of Gdańsk

Na mapie oznaczono: 1 - badana granica, 2 - granice powiatów, 3 - odcinki badawcze: A - mazurski, B - powiślański, C - zachodniopomorski, D - pogranicza wielkopolskiego, E - górnośląski, F - aglomeracji górnośląskiej, 4 - granice odcinków badawczych.

Opracował: J. W. M. Górecki
 Instytut Geograficzny i Kartograficzny
 Warszawa, 1958
 Skala: 1:100 000
 Wydział Geograficzny i Kartograficzny

Obie wymienione wyżej granice mają dwa wspólne fragmenty: jeden na terenie Suwalszczyzny, drugi na rzece Prośnie. Są to fragmenty granic szczególnie długotrwałych (stabilnych) i z tego względu specjalnie interesujące. Z tego powodu wykonano dla nich odrębne analizy, poszerzając dwustronnie pasy przygraniczne. Badanie granicy na Prośnie było zresztą możliwe tylko przy takim poszerzeniu obszarów; w przeciwnym przypadku, krótki jej odcinek nie daje dostatecznej ilości materiału statystycznego i zmusza do analizowania jej łącznie z granicą na terenie Śląska. Również krótki odcinek granicy prusko-austriackiej wymagał zastosowania poszerzonych zbiorów powiatów.

Odcinek granicy prusko-rosyjskiej i równocześnie polsko-niemieckiej na Suwalszczyźnie był wystarczająco długi, aby można było uznać za wiarygodne zarówno dane dotyczące obszarów szerokości jednego powiatu jak i obszarów poszerzonych. Taki zakres badań omawianego odcinka umożliwił dokonanie porównań obu danych wyjściowych dla wszystkich 15 rodzajów użytkowania ziemi w gromadach i miastach po obu stronach granicy. Obliczony globalny współczynnik korelacji r danych dla obu typów zbiorów powiatów (wąskich i poszerzonych) wynosi 0,995 wskazując na doskonałą zgodność. Uzyskanie tak wysokiej korelacji danych wyjściowych, dotyczących zarówno wąskich, jak i poszerzonych pasów przygranicznych, zdaje się wskazywać, że efekt granicy w strukturze użytkowania ziemi po obu jej stronach rozciąga się na znacznie szersze obszary, niż sam pas przygraniczny. W celu zweryfikowania tej tezy przeprowadzono dodatkowo częściową analizę w stosunku do całych obszarów terytorium Polski rozgraniczonych granicami zaborczymi i międzywojennymi, której wyniki zaprezentowano w podsumowaniu niniejszego rozdziału.

Na podstawie informacji zawartych w bilansie użytkowania ziemi, podających dla poszczególnych użytków powierzchnię w hektarach, obliczono udziały procentowe danych użytków w stosunku do łącznej powierzchni gromad bądź miast w danym powiecie. Obliczono także średnie procentowe udziały danych użytków w zbiorze powiatów po każdej ze stron byłej granicy - \bar{x} . Następnie dla każdego zbioru i każdego użytku obliczono odchylenie standardowe pojedynczej wartości zbioru oraz odchylenie standardowe wartości średniej $s_{\bar{x}}$. Ostatecznym wynikiem jest podanie dla zbiorów powiatów po obu stronach granicy średniego udziału procentowego danego użytku w postaci $\bar{x}_1 \pm s_{\bar{x}_1}$ oraz $\bar{x}_2 \pm s_{\bar{x}_2}$. Wartości te wykorzystano do obliczeń statystycznych.

Bezpośrednią miarą zróżnicowania obu zbiorów jest różnica średnich ($\bar{x}_1 - \bar{x}_2$). Łatwo jednak zauważyć, że ta sama wartość liczbową różnicy oznacza silniejsze zróżnicowanie w przypadku małych wartości obu średnich, niż w przypadku wartości dużych. Aby uzyskać wskaźnik zróżnicowania niezależny od tego czy dany użytek ma mały, czy duży udział w strukturach obu zbiorów, trzeba wartość różnicy średnich odnieść do ich sumy, a zatem za miarę wielkości zróżnicowania dwóch zbiorów przyjąć wielkość

$$e = \frac{\bar{x}_1 - \bar{x}_2}{\bar{x}_1 + \bar{x}_2} 100, \quad (1)$$

którą dla wygody mnożymy przez 100.

Wielkość zróżnicowania e będąca miernikiem efektu granicy jest więc liczbą zawartą w przedziale $0 \leq e \leq 100$. Jej znak dodatni wskazuje na przewagę po stronie zbioru {1}, a znak ujemny na przewagę po stronie zbioru {2}. Zdefiniowana powyżej wielkość zróżnicowania e może być w praktyce obliczona na podstawie dostępnego materiału statystycznego. Oznacza to, że obliczenie nie daje prawdziwej wartości e , lecz tylko jej oszacowanie, którego dokładność zależy od stopnia dokładności, z jakim są znane użyte do obliczeń wartości \bar{x}_1, \bar{x}_2 . Błędy statystyczne, jakimi obarczone są obie średnie przenoszą się bowiem na obliczoną z nich wartość e , którą wobec tego należy zapisywać w postaci $e \pm s_e$, gdzie s_e jest odchyleniem standardowym wielkości zróżnicowania e .

Odchylenie standardowe jest miarą rozrzutu statystycznego, jakim obarczona jest dana wielkość. Ocena, czy rozrzut ten, a więc niedokładność, jest duży czy mały, zależy nie tylko od wartości liczbowej odchylenia standardowego, lecz w równym stopniu od wartości liczbowej mierzonej wielkości. Jest więc rzeczą celową ze względu na pogłębienie i możliwość porównań, wprowadzenie wskaźnika zmienności v , który wyraża odchylenie standardowe w procentach mierzonej wielkości. W naszym przypadku będzie to;

$$v_e = \frac{|s_e|}{|e|} 100\%. \quad (2)$$

W końcowych graficznych zestawieniach wartości $e \pm s_e$ podano z dokładnością do liczb całkowitych. Wnosi to większą przejrzystość i nie zmienia w sposób istotny informacji. Na wykresach zaznaczono tylko te wartości e z naniesionym na nie rozrzutem statystycznym s_e (za pomocą linii utrzymanej w skali wykresu), dla których rozrzut ten nie przewyższał 67%.

Istotność zróżnicowania obu zbiorów określono na podstawie dwóch niezależnych testów istotności: testu sumy rang i testu Smirnowa, z których pierwszy bada uszeregowanie elementów, drugi zaś porównuje dystrybuanty. Miarą istotności zróżnicowania zbiorów jest łączny poziom istotności α^* obliczony na podstawie połączenia wyników obu testów. W graficznym obrazie zróżnicowania wskaźnik ten umieszczono w osi pionowej wykresów.

Należało też rozstrzygnąć kwestię doboru porównywanych ze sobą obszarów przygranicznych. Minimalnymi obszarami są pasy złożone z powiatów stykających się z linią graniczną, a więc pasy szerokości jednego powiatu (wersja I). Taki dobór obszarów gwarantuje możliwie najmniejsze objęcie nimi zróżnicowań wynikających z innych przyczyn niż linia graniczna (np. warunków fizjograficznych, klimatycznych itp.).

Równocześnie jednak, ze względu na niewielką liczbę jednostek statystycznych na tak wyznaczonym obszarze, należy się spodziewać znacznego rozrzutu danych statystycznych utrudniającego wnioskowanie statystyczne.

Drugą możliwością jest poszerzenie pasów przygranicznych, przez przyłączenie do nich dalszych, sąsiadujących z nimi powiatów (wersja II), przy czym zakres tego procesu nie ma w zasadzie żadnego ograniczenia, a tym samym wprowadza element dowolności.

Dalszym mankamentem jest ewentualność objęcia porównywanymi obszarami zjawisk nie będących efektem granicy, natomiast niewątpliwą zaletą to, że wnioski statystyczne będą w tej sytuacji lepiej uzasadnione.

W celu ułatwienia podjęcia decyzji odnośnie do wyboru obszarów przygranicznych, przeprowadzono wnioskowanie statystyczne na tym samym odcinku granicy na Suwalszczyźnie dwukrotnie: raz na podstawie obszarów wąskich, drugi raz - na podstawie obszarów poszerzonych. W olbrzymiej większości przypadków obserwuje się zgodność wartości \bar{x} obliczonych w wersji I i w wersji II. Wyrazem tej zgodności są wskaźniki korelacji, wszystkie bliskie jedności. Bardzo wysoki współczynnik korelacji wskazuje, że obie wersje I i II prowadzą do statystycznie równoważnych zbiorów wartości \bar{x} . Statystycznie rzecz ujmując, wyniki dla \bar{x} uzyskane według wersji wąskiej (I) nie są więc gorsze niż według wersji poszerzonej (II).

Rozrzuty statystyczne obciążające poszczególne wartości \bar{x} są w wersji poszerzonej (II) tylko nieznacznie mniejsze, niż w wersji wąskiej (I), wynosząc odpowiednio 25% i 30%. Ta stosunkowo niewielka różnica może mieć istotne znaczenie dla dalszego wnioskowania statystycznego, biorąc pod uwagę, że wariancja $s_{\bar{x}_1}$ oraz $s_{\bar{x}_2}$ kombinuje się w obliczeniu wariancji s_e wielkości zróżnicowania e .

Powyższe wnioski mają charakter statystyczny, tj. odnoszą się do grupy wszystkich 15 rodzajów użytków, rozpatrywanych jako całość. Byłyby one więc w pełni słuszne, gdyby celem badań było wnioskowanie o efekcie granicznym w użytkowaniu ziemi jako o strukturze globalnej. W naszym przypadku celem jest jednak badanie efektu granicy w stosunku do każdego użytku odrębnie, a odpowiedź na pytanie, czy występuje efekt granicy w stosunku do całości struktury użytkowania ziemi, jest raczej traktowana jako wniosek dodatkowy.

Dla stwierdzenia, jaki wpływ mają obie wersje obszarów przygranicznych na końcowe wnioski odnośnie do poszczególnych użytków, obliczono na ich podstawie wielkości zróżnicowania e wszystkich użytków dla miast i gromad. Wyniki zostały zebrane na załączonych diagramach (ryc. 4). Ze względu na dużą pracochłonność nie stosowano tu testów istotności zróżnicowania, zastępując je oszacowaniem Gaussa wskaźnika zmienności v_e , którym obarczone są wielkości zróżnicowania e poszczególnych użytków. Oszacowanie to podaje poziom istotności (w % - wpisany w osi diagramów). Na diagramach zostały

naniesione wielkości zróżnicowania e o poziomie istotności $\alpha \leq 20\%$; kółkami zaznaczono przypadki o poziomie istotności $\alpha \leq 5\%$. Zaznaczono także odchylenia standardowe s_e . Dla wszystkich użytków, z boku diagramów zapisano wielkości zróżnicowania $e \pm s_e$, na osi zaś diagramów poziomy istotności $\alpha (\%)$. Powyżej diagramów podano zestawienie, z którego wynika, że w przypadku gromad obie wersje I i II prowadzą do wykrycia tej samej liczby użytków zróżnicowanych na danym poziomie istotności, natomiast w przypadku miast liczba wykrytych zróżnicowań użytków na poziomie istotności 20% wzrasta tylko o 1, a równocześnie polepsza się dokładność wnioskowania statystycznego, gdyż liczba użytków zróżnicowanych na poziomie istotności 5% wzrasta o 2.

Wysnute powyżej wnioski mają znów charakter statystyczny względem wszystkich użytków traktowanych jako całość. Natomiast w odniesieniu do poszczególnych użytków zaobserwowano niewielkie odstępstwa. Trzeba jednak podkreślić, że wszystkie przypadki zróżnicowania na poziomie $\alpha \leq 5\%$ odnajdują się w obu wersjach, natomiast ze zróżnicowań na poziomie $\alpha \leq 20\%$ w 5 przypadkach na 30 istnieją różnice między obu wersjami, czyli obie wersje wykazują niezgodność w zakresie 17% przypadków (co odpowiada poziomowi istotności $\alpha \leq 20\%$).

Powyższa analiza wykazuje, że w odniesieniu do poszczególnych użytków mogą rzeczywiście występować sytuacje, gdy poszerzenie obszaru przygranicznego zmienia wnioski w sposób istotny, a nie tylko bardziej go uprawdopodobnia. Biorąc równocześnie pod uwagę, że wersja II zmniejsza rozrzut jedynie z 30% do 25%, a wartości \bar{x} w obu wersjach są bardzo silnie skorelowane, przychylnie się do koncepcji stosowania wąskiego pasa obszaru przygranicznego.

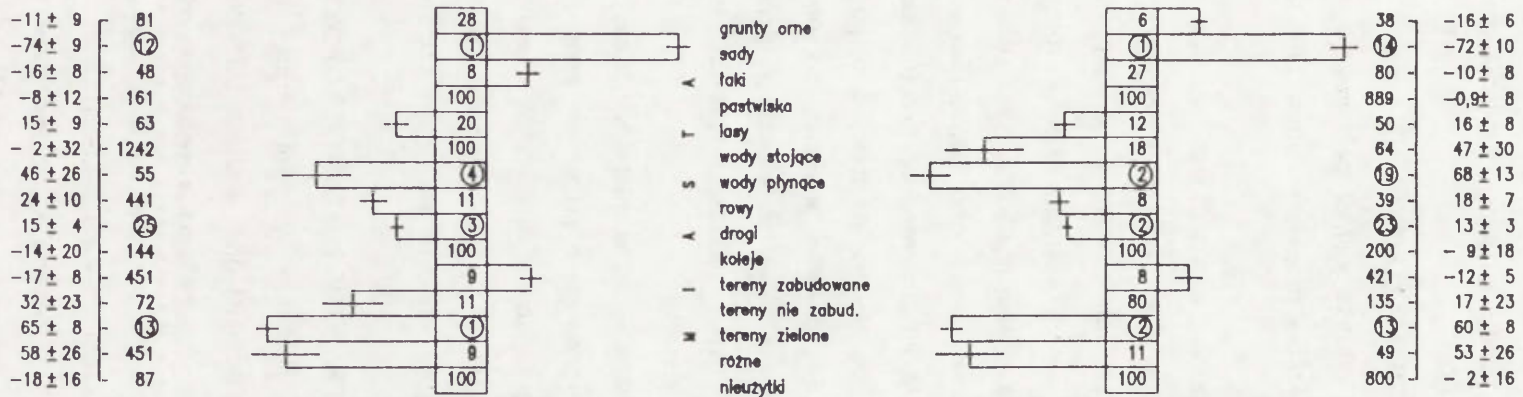
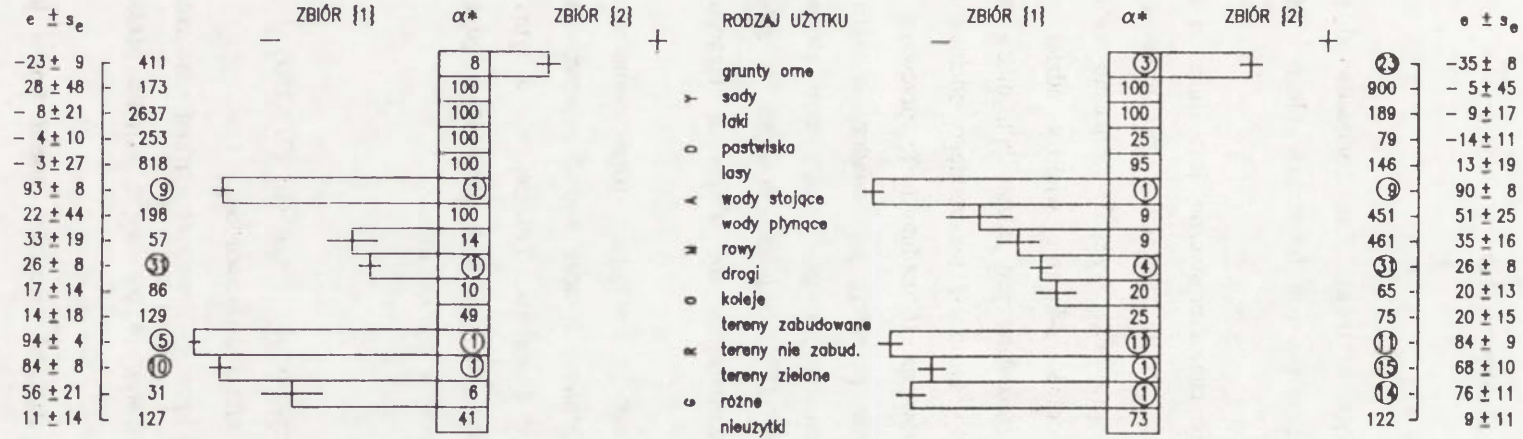
GRANICA PRUSKO-ROSYJSKA

Granicę Królestwa Polskiego objęto badaniem z dwóch powodów. Po pierwsze, była najdłużej utrzymującą się granicą polityczną na ziemiach polskich w ciągu ostatnich 200 lat, trwała bowiem bez zmian od 1815 r. do 1914/15 r. Po drugie, omawiana granica oddzielała od siebie trzy wielkie mocarstwa europejskie: Rosję, Niemcy i Austrię w okresie wyjątkowego rozwoju gospodarczego, głównie przemysłowego, tej części Europy.

Dla ułatwienia analizy i choćby częściowej eliminacji różnic wynikających z warunków środowiska geograficznego, badaną granicę prusko-rosyjską podzielono na następujące

Liczba jednostek zróżnicowanych na poziomie ufności
 I zbiory wąskie : miasta $\alpha = 0,05 - 4$ $\alpha = 0,20 - 8$
 gromady $\alpha = 0,05 - 4$ $\alpha = 0,20 - 10$

II zbiory poszerzone : miasta $\alpha = 0,05 - 6$ $\alpha = 0,20 - 9$
 gromady $\alpha = 0,05 - 4$ $\alpha = 0,20 - 10$

ODCINEK MAZURSKI

ODCINEK POMORSKO-WIELKOPOLSKI

Ryc. 4. Wpływ poszerzenia badanych obszarów na wynik wnioskowania statystycznego
 Influence of the research more wide areas on the result of statistical conclusion

odcinki: mazurski (lit. A na ryc. 1), pomorsko-wielkopolski (B), górnośląski (bez aglomeracji) (C), śląsko-dąbrowski (D).

Przyjęto zasadę każdorazowego oznaczania zbioru danych dotyczących pasa powiatów leżących po dawnej stronie pruskiej zbiorem {1}, danych zaś dotyczących powiatów leżących po dawnej stronie rosyjskiej (Królestwa Polskiego) zbiorem {2}.

ODCINEK MAZURSKI

Na tym odcinku granica państwowa była wyjątkowo trwała. Funkcjonowała od 1468 r. do 1939 r. z krótką przerwą w latach 1795-1806, a w pewnym fragmencie (Jeże - Milewo) do 1941 r.

Dla terenów wiejskich tego odcinka granicy charakterystyczne jest duże zróżnicowanie udziału sadów (ok. 7-krotnie większy po dawnej stronie rosyjskiej) oraz terenów zielonych (prawie 5-krotnie większy po dawnej stronie pruskiej), (ryc. 5). Znaczne zróżnicowanie uwidacznia się w zakresie użytków różnych (prawie 3-krotnie większy udział po stronie pruskiej) oraz wód płynących. Nieco mniej zróżnicowany jest udział łąk, nieco zaś większy terenów zabudowanych oraz lasów, rowów i dróg. Gromady mazurskiego odcinka granicy są więc istotnie zróżnicowane aż przez 9 elementów na 15 badanych (z przewagą udziału 3 elementów po stronie rosyjskiej i 6 po stronie pruskiej), co świadczy o bardzo silnym zróżnicowaniu obszarów wiejskich po obu stronach granicy. Tylko jeden element (wody płynące) można uznać za częściowo niezależny od działalności człowieka, a zróżnicowanie pozostałych jest wynikiem odmiennej jego działalności na obszarach leżących niegdyś w różnych krajach.

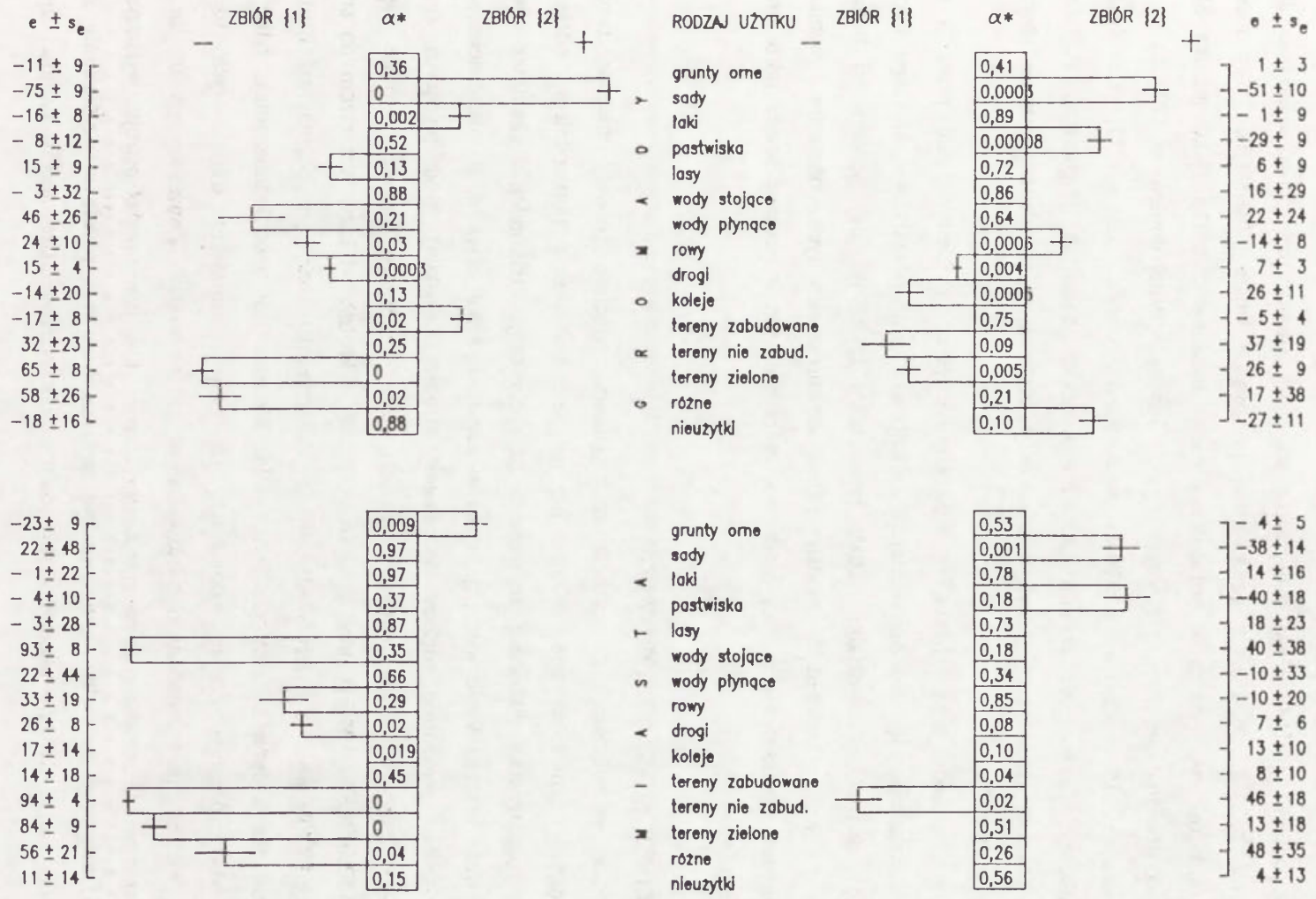
Użytkowanie ziemi w miastach odcinka mazurskiego jest silnie zróżnicowane w zakresie 7 elementów (przewaga 6 po stronie pruskiej). Wątpliwości może budzić zróżnicowanie udziału wód stojących, jako w dużej części niezależne od działalności ludzkiej, ale w tym przypadku trzeba to uznać za ważny czynnik różnicujący (na wsi jest nieistotny), gdyż świadczy o tendencji do włączania po stronie pruskiej jezior w granice miast.

ODCINEK POMORSKO-WIELKOPOLSKI

Granica państwowa na tym odcinku utrzymywała się w latach 1772-1805 i 1815-1914 w części pomorskiej oraz w latach 1815-1914 w części wielkopolskiej.

Gromady pomorsko-wielkopolskiego odcinka granicy prusko-rosyjskiej są zróżnicowane przez 8 rodzajów użytków na 15 badanych (przewaga 4 po dawnej stronie pruskiej i tyle samo po dawnej stronie rosyjskiej).

Miasta tego obszaru są zróżnicowane tylko przez 3 elementy: udział sadów jest ponad dwukrotnie większy po stronie pruskiej.

Ryc. 5. Dawna granica rosyjsko-pruska. Efekt granicy w użytkowaniu ziemi; odcinki: mazurski i wielkopolski
 Former Russian-Prussian boundary. Boundary' effect in land use. Boundary fragments in Masuria and Great Poland

Ogólnie biorąc, obszary pogranicza na odcinku pomorsko-wielkopolskim są średnio zróżnicowane, wyraźnie słabiej niż na odcinku mazurskim.

ODCINEK GÓRNOŚLĄSKI (BEZ AGLOMERACJI)

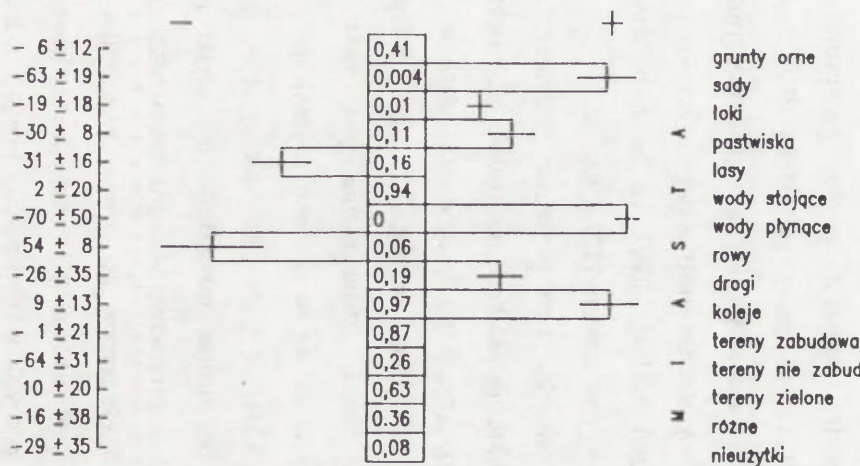
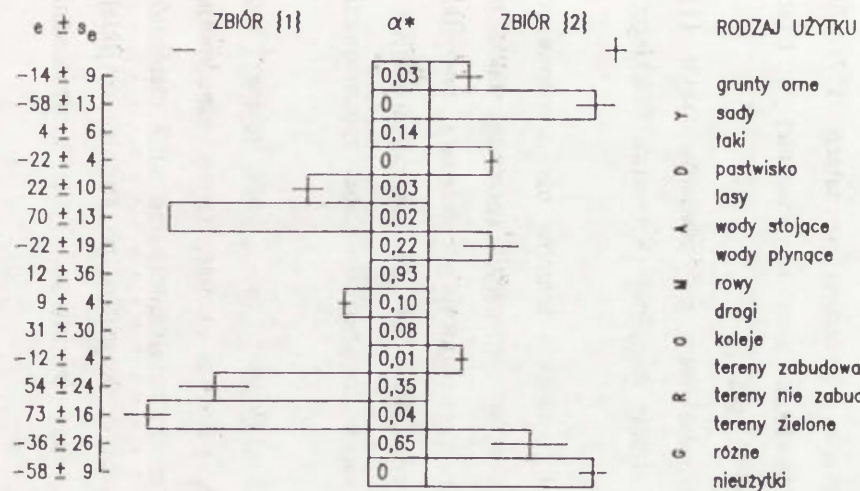
Część odcinka górnośląskiego nad Prosną stanowiła granicę państwową wyjątkowo długo, bo od ok. 1320 r. do 1939 r. (z 13-letnią przerwą w latach 1793-1806). Tylko niewiele krócej funkcjonowała granica w południowej części badanego odcinka (jako granica Śląska i księstwa siewierskiego, formalnie włączonego do Rzeczypospolitej dopiero w 1790 r.).

Na badanych 15 rodzajów użytków, zanotowano różnice aż w 11, co świadczy o wyjątkowo silnym zróżnicowaniu obszarów wiejskich badanych pograniczy. Po dawnej stronie pruskiej zanotowano przewagę udziałów 5 użytków, a po dawnej stronie rosyjskiej 6 użytków (ryc. 6).

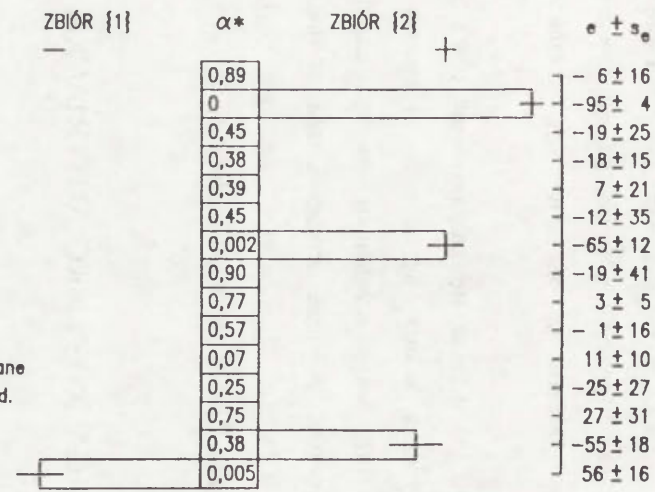
Obszary miejskie tego odcinka są zróżnicowane przez 8 użytków (ale przez 3 mało istotnie), wykazują więc znacznie mniejsze zróżnicowanie niż obszary wiejskie tego odcinka. Pamiętając jednak o niewielkim udziale powierzchni miast w całej powierzchni badanych pograniczy, należy stwierdzić bardzo silne zróżnicowanie tych obszarów, wynikające z wieloletniego oddzielenia granicą polityczną, która stała się w pewnym sensie także granicą kulturową.

ODCINEK ŚLĄSKO-DĄBROWSKI

Odcinek ten obejmuje po obu stronach granicy wyłącznie powiaty miejskie tworzące aglomerację. Granica na tym obszarze nie ustępuje stabilnością poprzedniemu odcinkowi, ale jest rozpatrywana oddzielnie ze względu na specyficzny, wielkomiejski charakter obszaru. Bardzo duże zróżnicowanie występuje tylko w udziałach kilku użytków, a mianowicie: sadow (udział ponad stukrotnie większy po dawnej stronie rosyjskiej), wód płynących (prawie 5-krotnie większy po dawnej stronie rosyjskiej), użytków różnych (prawie 3-krotnie większy, także po stronie rosyjskiej) oraz nieużytków (prawie 5-krotnie większy, tym razem po stronie pruskiej). Wody płynące należy wyeliminować jako czynnik różnicujący, poziom zaś istotności zróżnicowania użytków różnych nie jest wysoki. Wniosek jest więc jednoznaczny: tylko sady i nieużytki różnicują obszar aglomeracji, co przy minimalnym udziale tych użytków w powierzchni miast świadczy o bardzo słabym zróżnicowaniu. Zważywszy na to, że obie części aglomeracji rozwijały się w tym samym czasie i w tym samym ustroju, wykorzystując te same bogactwa naturalne, nie może być zaskoczeniem brak różnic w użytkowaniu ziemi. Występują natomiast duże różnice w fizjonomii zabudowy, zwyczajach, języku ludności itp.

ODCINEK GÓRNOŚLĄSKI (BEZ AGLOMERACJI)

ODCINEK ŚLĄSKO-DĄBROWSKI

Ryc. 6. Dawna granica rosyjsko-pruska. Efekt granicy w użytkowaniu ziemi; odcinki: górnośląski (bez aglomeracji) i śląsko-dąbrowski
Former Russian-Prussian boundary. Boundary' effect in land use. Boundary fragments in: Upper Silesia (without agglomeration) and Silesia-Dąbrowa Górnicza region

Łącznie po stronie pruskiej zbadano obszar o powierzchni 2646,8 tys. ha, a po stronie rosyjskiej obszar o powierzchni 2733,4 tys. ha. Obszary wiejskie pogranicza rosyjskiego wyróżnia, wyjątkowo silnie i w istotny sposób, większy udział sadów w porównaniu ze stroną pruską. W mniejszym stopniu wyróżnia ten obszar udział pastwisk i nieużytków (tab. 1). Natomiast obszar pogranicza pruskiego silnie wyróżnia udział terenów zielonych, ale także lasów, dróg i terenów nie zabudowanych, w mniejszym zaś stopniu wód stojących i użytków różnych.

Podobnie przedstawia się zróżnicowanie obszarów miejskich pogranicza rosyjskiego. Także sady są użytkiem, którego udział jest - w sposób wyraźny oraz istotny - większy po stronie rosyjskiej. Dużą wagę różnicującą ma też udział wód płynących, lecz nie jest to wynik istnienia granicy. Niemalże znaczenie ma również udział pastwisk. Dawna strona pruska wyróżnia się silnie oraz istotnie większym udziałem terenów nie zabudowanych, rowów, a w mniejszym stopniu terenów zielonych, użytków różnych i nieużytków.

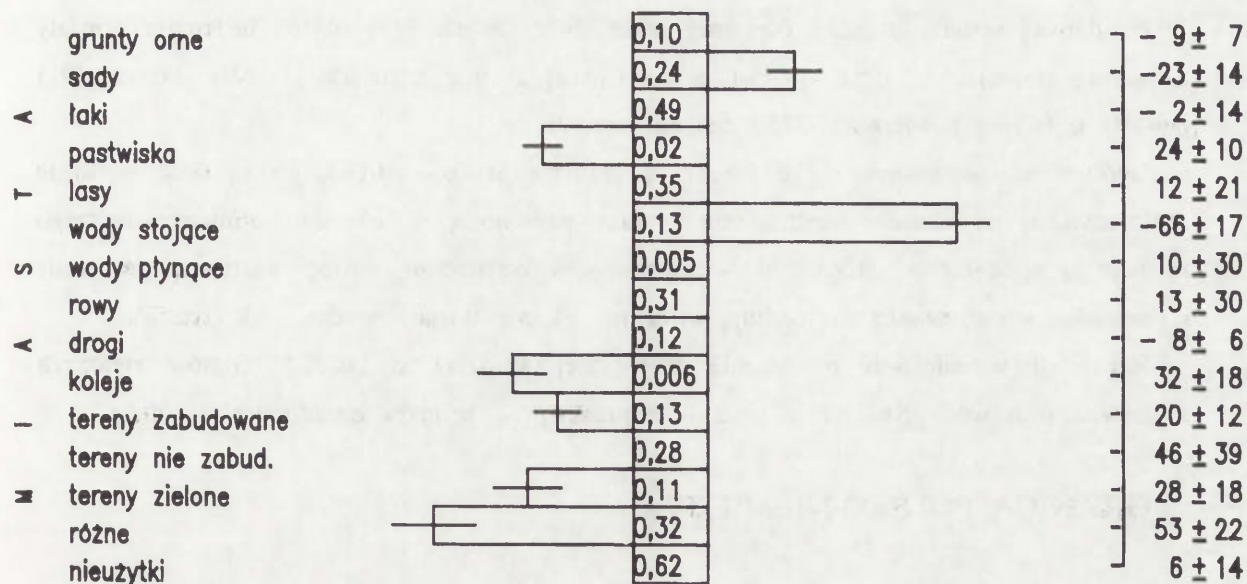
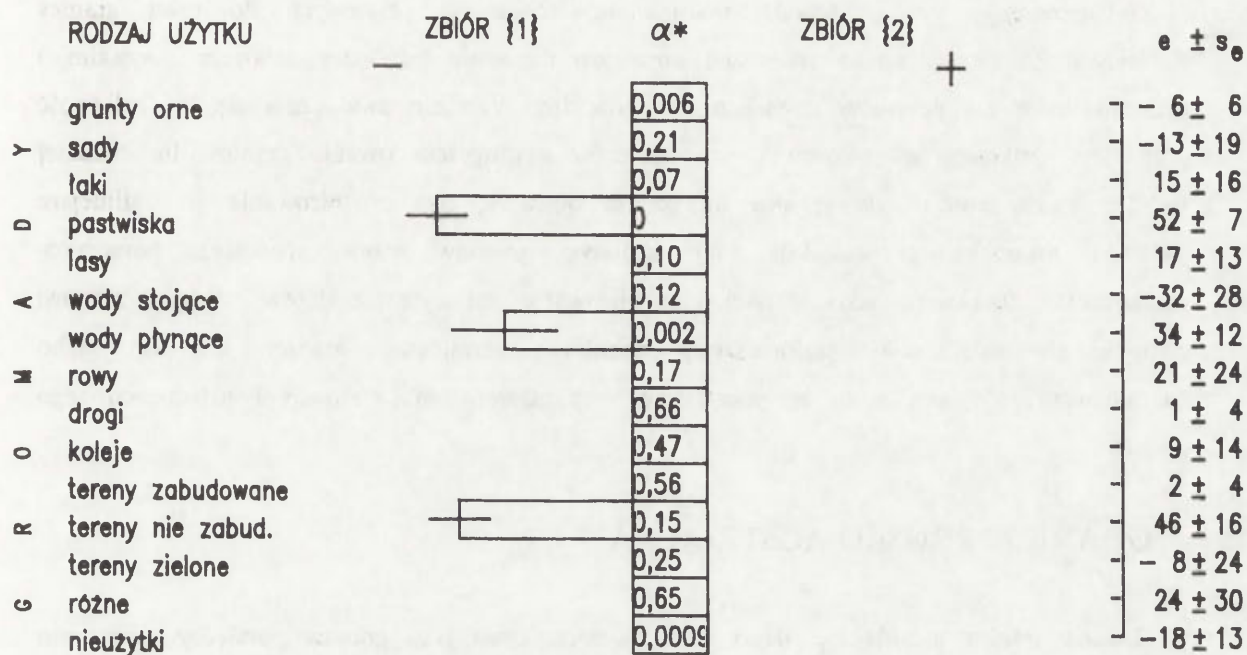
GRANICA ROSYJSKO-AUSTRIACKA

Odcinek ten stanowił granicę państwową w części środkowej w latach 1771-1795 i 1809-1918, a w części zachodniej (Rzeczpospolita Krakowska) i wschodniej w latach 1815-1918. Na mapie granicę tą zaznaczono symbolem E (ryc. 1).

Po dawnej stronie austriackiej (galicyjskiej) objęto badaniem pas powiatów (zbiór {1}) o powierzchni ogólnej 1106,7 tys. ha, a po dawnej stronie rosyjskiej (Królestwa Polskiego - zbiór {2}) o powierzchni 1127,4 tys. ha.

Obszary wiejskie tych pograniczy różnicuje udział pastwisk i terenów nie zabudowanych (ponad 2,5-krotnie większy po stronie austriackiej) oraz wód płynących (przewaga także po tej stronie), (ryc. 7). Spośród 15 użytków tylko trzy różnicują te obszary (wszystkie przeważają po stronie austriackiej), ale w jednym przypadku - terenów nie zabudowanych - poziom istotności zróżnicowania jest niski. Oznacza to bardzo słabe zróżnicowanie użytkowania ziemi we wsiach obu pograniczy.

Nieco większe jest zróżnicowanie terenów miejskich, głównie przez wody stojące i sady (przewaga po stronie rosyjskiej) oraz użytki różne, pastwiska, koleje, tereny zabudowane, tereny zielone (przewaga po stronie austriackiej). Oznacza to zróżnicowanie aż 7 elementów (przewaga 5 elementów po stronie austriackiej i tylko 2 elementów po stronie rosyjskiej), ale niemal we wszystkich rodzajach użytków jest ono nie istotne. Tylko zróżnicowanie w zakresie pastwisk i kolei można przyjąć za istotne.

Ryc. 7. Dawna granica rosyjsko-austriacka. Efekt granicy w użytkowaniu ziemi
Former Russian-Austrian boundary. Boundary' effect in land use

Ogólnie biorąc zróżnicowanie użytkowania ziemi dla obu obszarów przygranicznych jest małe. Trzeba jednak pamiętać, że różnice w poziomie rozwoju gospodarki pomiędzy Rosją i Austrią nie były tak duże jak między Rosją i Prusami.

Podsumowując wyniki badania zróżnicowania obszarów przyległych do całej granicy Królestwa Polskiego, można stwierdzić duże zróżnicowanie pomiędzy zaborem rosyjskim i pruskim, małe zaś pomiędzy rosyjskim i austriackim. Wyraźnie uwidocznia się też zależność pomiędzy wielkością zróżnicowania obu obszarów a długością trwania granicy. Im bardziej stabilna (niezmienna) była granica na danym obszarze, tym zróżnicowanie jest silniejsze (odcinki mazurski, górnośląski). Przy krótszym trwaniu granicy (odcinek pomorsko-wielkopolski, granica rosyjsko-austriacka) zróżnicowanie jest wyraźnie słabsze. Wyjątek stanowi odcinek śląsko-dąbrowski (aglomeracja): pomimo niezmiennych granicy jest on słabo zróżnicowany, ale wynika to ze specyficznego charakteru industrializacji i urbanizacji tego obszaru.

GRANICA PRUSKO-AUSTRIACKA

Badana granica ustaliła się około 1320 r., początkowo jako granica pomiędzy Księstwem Cieszyńskim i Raciborskim. Od 1742 r., po aneksji Śląska przez Prusy, granica ta oddzielała je od Austrii aż do 1918 r.

Po dawnej stronie pruskiej (opisanej przez zbiór danych {1}) objęto badaniem powiaty o łącznej powierzchni 195,8 tys. ha, a po dawnej stronie austriackiej (zbiór danych {2}) powiaty o łącznej powierzchni 226,1 tys. ha. (ryc. 2).

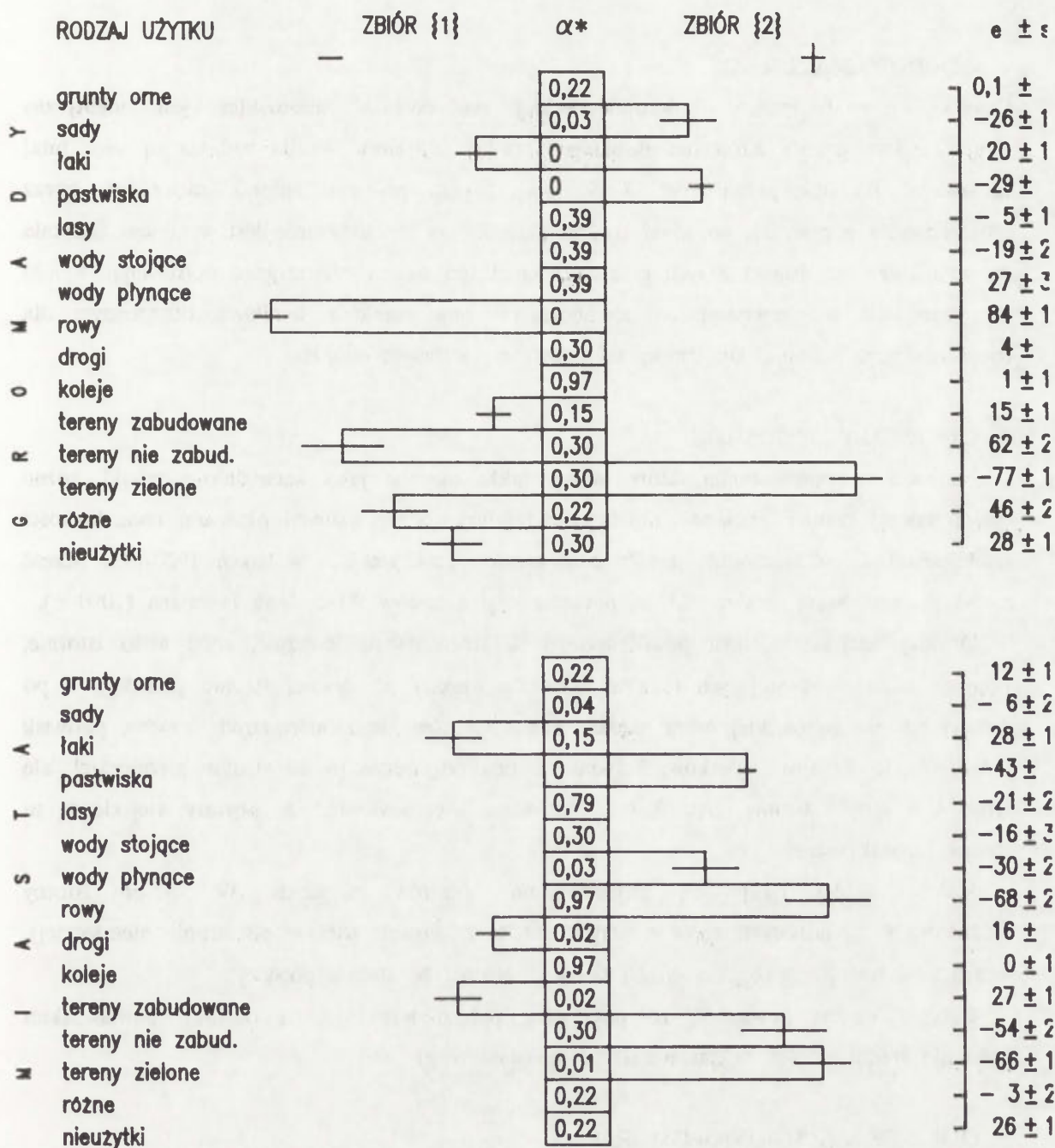
Ogólnie można stwierdzić, że obszary pogranicza prusko-austriackiego są dość wyraźnie zróżnicowane, na skutek przedzielenia granicą państwową w okresie najintensywniejszego rozwoju gospodarczego. Użytkami szczególnie wyróżniającymi stronę austriacką są sady i pastwiska, stronę pruską zaś cechują wyraźnie większe udziały rowów i łąk (ryc. 8).

Natomiast w miastach po stronie austriackiej wyróżnia się udział terenów zielonych i pastwisk oraz wód płynących, a po stronie pruskiej - terenów zabudowanych i dróg.

GRANICA POLSKO-NIEMIECKA

Granica II Rzeczypospolitej z Niemcami była względnie krótkotrwałą granicą polityczną, funkcjonującą od 1919 r., a częściowo od 1921 r. do 1939 r. Cała jej długość znajduje się dziś w obrębie terytorium Polski, co ułatwia badanie użytkowania ziemi po obu jej stronach.

Granica II Rzeczypospolitej przebiegała przez niemal wszystkie krainy geograficzne współczesnej Polski. Z tego powodu trudno ją rozpatrywać jako całość. Podzielono ją więc

Ryc. 8. Dawna granica prusko-austriacka. Efekt granicy w użytkowaniu ziemi
Former Prussian-Austrian boundary. Boundary' effect in land use

na odcinki: mazurski (lit. A na ryc. 3), powiślański (B), zachodniopomorski (C), pogranicza wielkopolskiego (D), górnośląski (bez aglomeracji) (E), aglomeracji górnośląskiej (F). Byłe obszary Niemiec i W. M. Gdańska opisano zbiorem danych {1}, natomiast obszary Polski zbiorem {2}.

ODCINEK MAZURSKI

Przebieg dawnej granicy polsko-niemieckiej na odcinku mazurskim jest identyczny z przebiegiem granicy Królestwa Polskiego (prusko-rosyjskiej). Wyniki badania są więc tutaj identyczne dla obu granic (ryc. 3, 9, tab. 1). Do pewnego stopnia zaciera to obraz zróżnicowania pograniczy, ponieważ trudno określić, czy zróżnicowanie jest wynikiem istnienia pierwszej, czy też drugiej z tych granic. Dylemat ten można rozstrzygnąć porównując wyniki otrzymane dla nie pokrywających się odcinków obu granic z wynikiem otrzymanym dla rozpatrywanego odcinka. Do sprawy tej powrócimy w innym miejscu.

ODCINEK POWIŚLAŃSKI

Na odcinku powiślańskim, który można także określić jako wschodnio-pomorski, różne części dawnej granicy polsko-niemieckiej charakteryzują się różnymi okresami niezmienności (stabilności). Część wschodnia jest "młodą" granicą, funkcjonującą w latach 1920-1939. Część zachodnia jest "starą" granicą, której początki sięgają czasów Władysława Hermana (1090 r.).

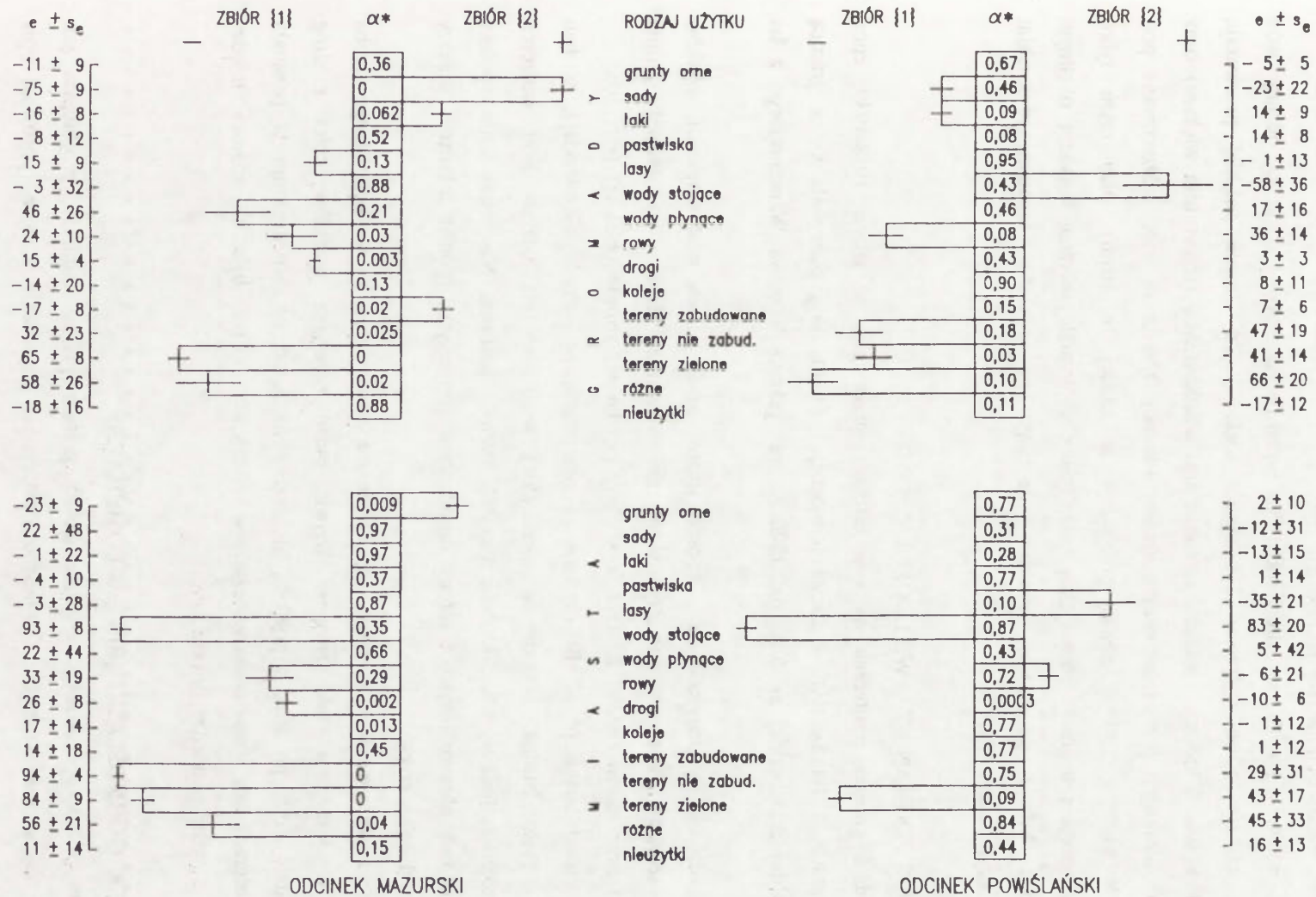
Obszary wiejskie odcinka powiślańskiego są zróżnicowane wyraźnie, choć mało istotnie, poprzez udział wód stojących (prawie 3-krotnie większy po dawnej stronie polskiej), a po dawnej stronie niemieckiej przez większy udział terenów nie zabudowanych, rowów, pastwisk i łąk. Na 15 badanych użytków, 7 różnicuje oba pogranicza (6 po stronie niemieckiej, ale tylko 4 w sposób istotny) (ryc. 9, tab. 2). Można więc stwierdzić, że obszary wiejskie są tu średnio zróżnicowane.

Jeszcze słabiej rysuje się zróżnicowanie obszarów miejskich. W sposób istotny zróżnicowane są udziały terenów zielonych (udział 2,5-krotnie większy po stronie niemieckiej), w znacznie mniejszym stopniu dróg i lasów (przewaga po stronie polskiej).

Ogólnie można powiedzieć, że pogranicze polsko-niemieckie na odcinku powiślańskim wykazuje średni stopień zróżnicowania użytkowania ziemi.

ODCINEK ZACHODNIOPOMORSKI

Na niemal całej długości tego odcinka granica państwowa funkcjonowała tylko w latach 1919-1939. Jedynie północne jej fragmenty były w przybliżeniu granicą Rzeczypospolitej Szlacheckiej. Na południu drobny fragment badanego odcinka był granicą Księstwa Warszawskiego w latach 1806-1815.

Ryc. 9. Dawna granica międzywojenna polsko-niemiecka. Efekt granicy w użytkowaniu ziemi; odcinki: mazurski i powiślański
 Former inter-war Polish-German boundary. Boundary' effect in land use. Boundary fragments: Masuria and Powiśle

Na 15 badanych użytków, aż 10 różnicuje obszary wiejskie pograniczy odcinka zachodniopomorskiego, co jest dowodem silnego ich zróżnicowania (przewaga udziału 4 użytków po stronie niemieckiej, przy jednym mniej istotnym, oraz 6 po dawnej stronie polskiej, przy trzech o mniejszej istotności), (ryc. 10).

Obszary miejskie po stronie niemieckiej są wyraźnie zróżnicowane przez udziały wód stojących i użytków różnych (ponad 100-krotnie większe). Po stronie polskiej przeważają udziały sadów (ok. 7-krotnie większe), terenów nie zabudowanych (trzykrotnie większe) oraz terenów zabudowanych i gruntów ornych (mniej istotne). Miasta są więc zróżnicowane pod względem 8 użytków (po 4 użytki przeważają w każdej ze stron), przy czym tylko 3 wykazują mniejszą istotność statystyczną zróżnicowania. Wyniki powyższe świadczą o silnym zróżnicowaniu byłego pogranicza polsko-niemieckiego na odcinku zachodniopomorskim w zakresie użytkowania ziemi.

ODCINEK POGRANICZA WIELKOPOLSKIEGO

W zasadzie granica polityczna na tym odcinku przebiegała w latach 1918-1939, choć w wielu niedużych fragmentach w części północnej i południowej pokrywała się z granicą Rzeczypospolitej Szlacheckiej ustaloną ok. 1320 r. oraz granicą Księstwa Warszawskiego z lat 1806-1815.

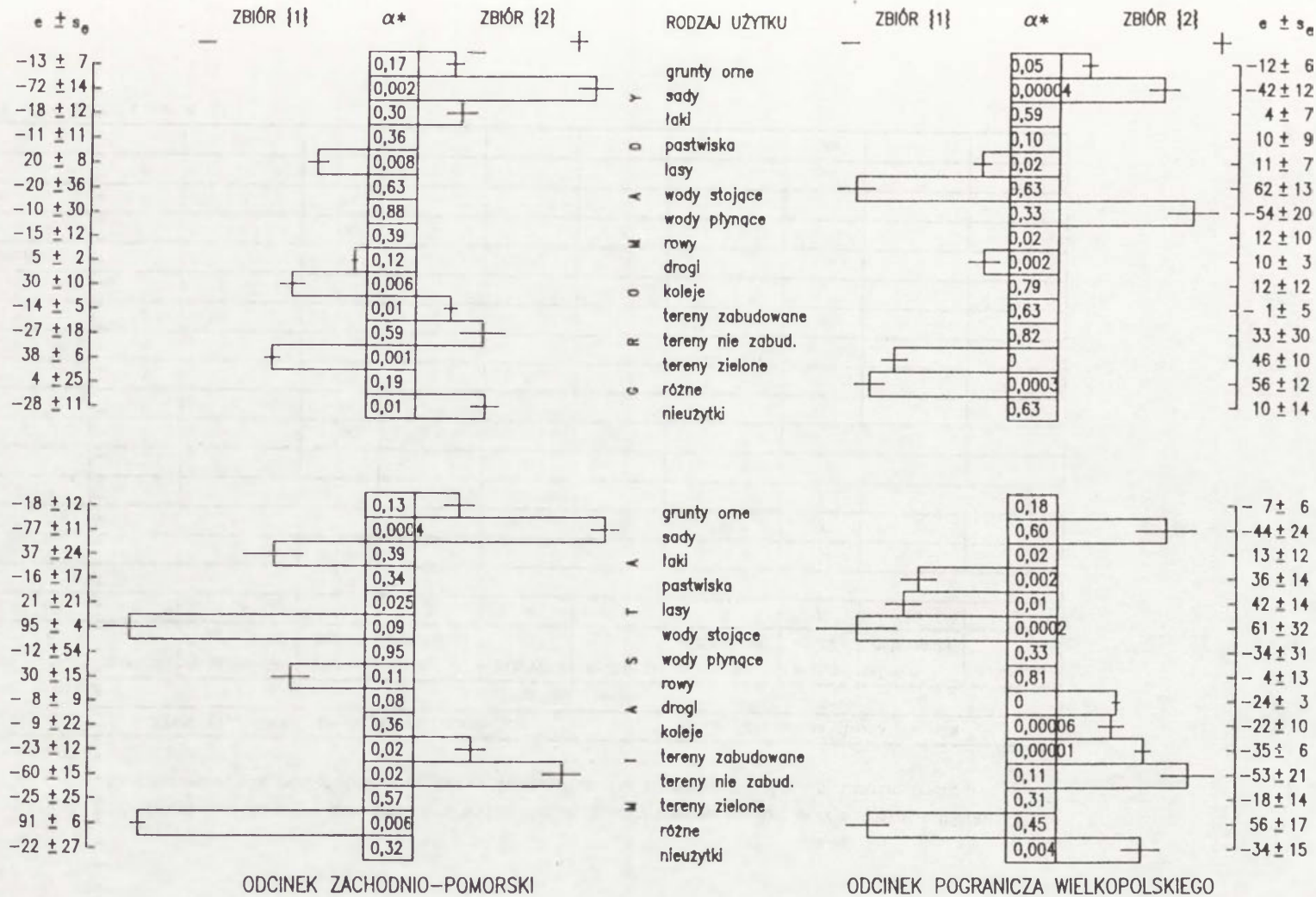
Obszary wiejskie są zróżnicowane w sposób istotny przez udziały wód stojących, użytków różnych i terenów zielonych (udziały od 3 do 5-krotnie większe po dawnej stronie niemieckiej) oraz sadów (udział 2,5-krotnie większy po dawnej stronie polskiej) (ryc. 10).

Obszary miast różnicuje aż 10 użytków (4 przeważają po stronie niemieckiej), w tym tylko 3 są mało istotne. Po stronie niemieckiej wyróżniają się udziały wód stojących i użytków różnych (udziały ok. 3-krotnie większe), lasów i pastwisk. Natomiast stronę polską w sposób istotny różnicują tylko tereny zabudowane i nieużytki (ponad 2-krotnie większy udział) oraz drogi i koleje.

Oceniając zróżnicowanie stref pogranicznych na odcinku pogranicza wielkopolskiego trzeba stwierdzić, iż jest ono dość znaczne. Dziwić może przewaga udziałów kolei i dróg w użytkowaniu ziemi po stronie polskiej, ale trzeba pamiętać, że infrastruktura ta powstała w dużej mierze, gdy oba obszary leżały w Niemczech i nie była to różnica między państwami, a tylko pomiędzy prowincjami.

ODCINEK GÓRNOŚLĄSKI (BEZ AGLOMERACJI)

W części północnej badanego odcinka dawna granica polsko-niemiecka przebiegała tak samo jak granica prusko-rosyjska (Królestwa Polskiego) i poprzednie granice (porównaj opis tego odcinka podany przy omawianiu granicy polsko-rosyjskiej). Natomiast w części

Ryc.10. Dawna granica międzywojenna polsko-niemiecka. Efekt granicy w użytkowaniu ziemi; odcinki: zachodniopomorski i pogranicza wielkopolskiego
 Former inter-war Polish-German boundary. Boundary effect in land use. Boundary fragments: West Pomerania and Great Poland Borderland

Tab. 1. Zróżnicowanie obszarów przygranicznych wzdłuż dawnej granicy rosyjsko-pruskiej oraz rosyjsko-austriackiej
Differentiation of the borderlands along former Russian-Prussian boundary and Russian-Austrian boundary

Użytki	Zbiór {1}: dawna strona pruska (austriacka)					Zbiór {2}: dawna strona rosyjska				
	odcinki granic									
	mazurski	pomorsko-wielkopolski	górnosłański	śląsko-dąbrowski	galicyjski	mazurski	pomorsko-wielkopolski	górnosłański	śląsko-dąbrowski	galicyjski
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
GROMADY										
Grunty orne								x		
Sady						xx	xx	xx		
Łąki						x				
Pastwiska					xx		x	x		
Lasy	x		x							
Wody stojące			xx							
Wody płynące	x				xx					
Rowy	x						x			
Drogi	x	x	x							
Koleje		x								
Tereny zabudowane								x		
Tereny nie zabudowane		xx	x		x	x				
Tereny zielone	xx	x	xx							
Różne	xx							x		
Nie użytki							x	xx		

xx - $e \geq 33$ i $\alpha^* \leq 0,09$; x - $e < 33$

cd. tab. 1.

Użytki	Zbiór {1}: dawna strona pruska (austriacka)					Zbiór {2}: dawna strona rosyjska				
	odcinki granic									
	mazurski	pomorsko-wielkopolski	górnosląski	śląskodąbrowski	galicyjski	mazurski	pomorsko-wielkopolski	górnosląski	śląskodąbrowski	galicyjski
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
MIASTA										
Grunty orne						x				
Sady							xx	xx	xx	x
Łąki								x		
Pastwiska					x		x	x		
Lasy			x							
Wody stojące	x									x
Wody płynące								xx	xx	
Rowy	x		xx							
Drogi	x							x		
Koleje					x					
Tereny zabudowane					x					
Tereny nie zabudowane	xx	xx						x		
Tereny zielone	xx				x					
Różne	xx				x				x	
Nie użytki				xx						

xx - $e \geq 33$ i $\alpha^* \leq 0,09$; x - $e < 33$

Tab. 2. Zróżnicowanie obszarów przygranicznych wzdłuż dawnej granicy międzywojennej polsko-niemieckiej
Differentiation of the borderlands along former inter-war Polish-German boundary

Użytki	Zbiór {1}: dawna strona niemiecka						Zbiór {2}: dawna strona polska					
	odcinki granic											
	mazurski	powiślański	zachodnio-pomorski	pogranicza wielkopolskiego	górnosląski	aglomeracji górnośląskiej	mazurski	powiślański	zachodnio-pomorski	pogranicza wielkopolskiego	górnosląski	aglomeracji górnośląskiej
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
GROMADY												
Grunty orne									x	x		
Sady							xx		xx	xx	xx	
Łąki		x					x		x			
Pastwiska		x									x	
Lasy	x		x	x								
Wody stojące				xx				x			x	
Wody płynące	x									x		
Rowy	x	xx										
Drogi	x		x	x	x							
Koleje			x									
Tereny zabudowane									x			
Tereny nie zabudowane		x					x		x			
Tereny zielone	xx	xx	xx	xx	xx							
Różne	xx	x		xx								
Nieużytki									x		x	

xx - $e \geq 33$ i $\alpha^* \leq 0,09$; x - $e < 33$

cd. tab. 2.

Użytki	Zbiór {1}: dawna strona niemiecka						Zbiór {2}: dawna strona polska					
	odcinki						granic					
	mazurski	powiślański	zachodnio-pomorski	pogranicza wielkopolskiego	górnosląski	aglomeracji górnośląskiej	mazurski	powiślański	zachodnio-pomorski	pogranicza wielkopolskiego	górnosląski	aglomeracji górnośląskiej
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
MIASTA												
Grunty orne							x		x			
Sady									xx	x	xx	
Łąki			x									
Pastwiska				xx								
Lasy				xx				x				
Wody stojące	x	x	xx	xx		xx						
Wody płynące												
Rowy	x		x		xx							xx
Drogi	x					x		x		x		
Koleje										x		
Tereny zabudowane									x	xx		x
Tereny nie zabudowane	xx				x	xx			xx	x		
Tereny zielone	xx	xx										xx
Różne	xx		xx	x							x	xx
Nieużytki										xx		x

xx - $e \geq 33$ i $\alpha^* \leq 0,09$; x - $e < 33$

południowej granica polityczna utrzymywała się tylko w okresie międzywojennym, w latach 1921-1939.

Tylko 6 użytków różnicuje wiejskie obszary badanego odcinka (4 po dawnej stronie polskiej), w tym jeden w sposób istotny, co świadczy o niezbyt silnym zróżnicowaniu (ryc 11).

Podobnie wygląda sprawa w miastach, gdzie po stronie polskiej wyróżnia się tylko udział sadów (ok. 4-krotnie większy) i w sposób mało istotny użytków różnych, a po stronie niemieckiej rowów (ponad 5-krotnie większy) i mniej istotnie terenów nie zabudowanych.

Zróżnicowanie obszarów pograniczy na odcinku górnośląskim granicy polsko-niemieckiej można uznać za dość słabe. Ten odcinek w granicy prusko-rosyjskiej był bardzo silnie zróżnicowany, ale jego przebieg uległ w granicy międzywojennej poważnym zmianom w części południowej, co zaważyło na ogólnym wyniku.

ODCINEK AGLOMERACJI GÓRNOŚLĄSKIEJ

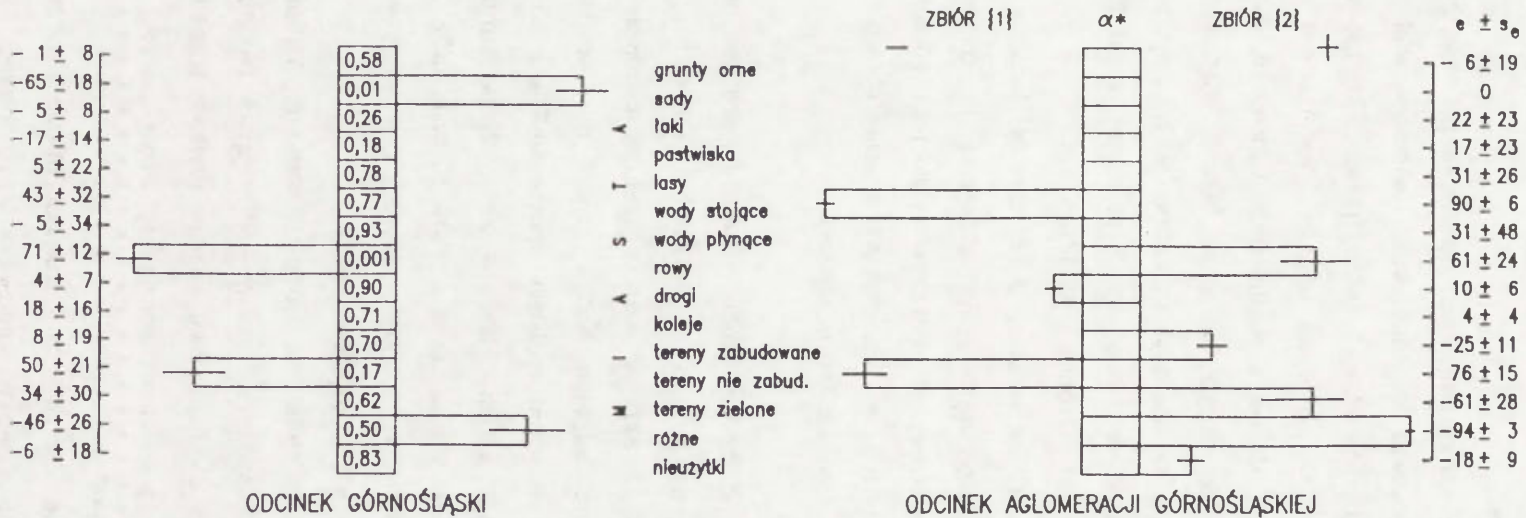
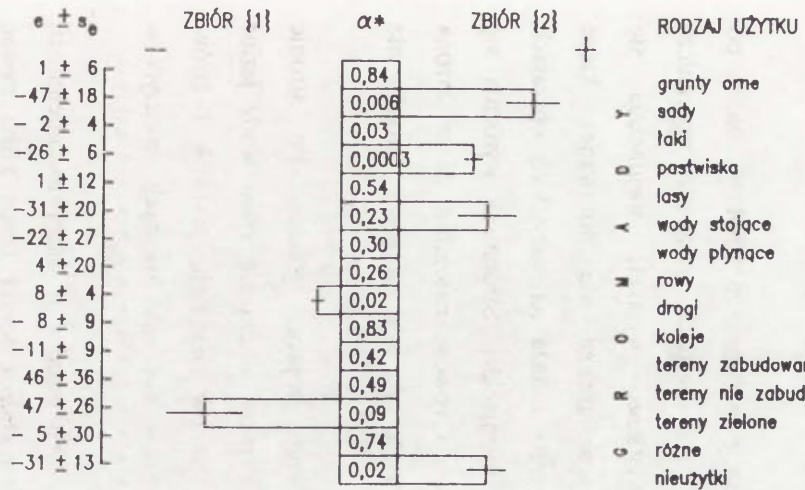
Do badania przyjęto tutaj wyłącznie powiaty miejskie tworzące aglomerację GOP-u. Na odcinku tym granica funkcjonowała wyłącznie w okresie 1921-1939. Zbyt mała liczebność zbiorów uniemożliwiła liczenie testów istotności przyjętymi dla całego opracowania metodami, dlatego jedynym sprawdzianem istotności może być tylko wielkość odchylenia standardowego s_e (ryc. 11).

Po dawnej stronie polskiej większe udziały w użytkowaniu ziemi wykazują rowy i tereny zielone (udział ponad trzykrotnie większy), użytki różne (udział kilkudziesięciokrotnie większy) oraz tereny zabudowane i nieużytki. Po dawnej stronie niemieckiej kilkadziesiąt razy większy jest udział w zainwestowaniu przestrzeni miejskiej - wód stojących (stawy), około 8-krotnie większy - terenów nie zabudowanych, dużo mniej jest dróg. Na 15 użytków notujemy zróżnicowanie 8 z nich (5 przeważa po stronie polskiej). Jest to dość duże zróżnicowanie, co pozwala wnosić o dość dużym zróżnicowaniu aglomeracji względem byłej granicy (pamiętać trzeba jednak o braku informacji na temat istotności zróżnicowania).

ODCINKI ŁĄCZONE: POMORSKI I GÓRNOŚLĄSKI

Podjęto próbę łącznego rozpatrzenia większych odcinków dawnej granicy polsko-niemieckiej na Pomorzu, przez połączenie odcinków powiślańskiego (wschodniopomorskiego) i zachodniopomorskiego w jeden, oraz dla obszarów miejskich na Śląsku, poprzez włączenie do odcinka górnośląskiego (bez aglomeracji) odcinka aglomeracji górnośląskiej i rozpatrzenie ich pod wspólną nazwą odcinka górnośląskiego.

Niestety, w przypadku Pomorza rozpatrywanie tak dużego odcinka nie ułatwiło analizy zróżnicowania, całkowicie zaciemniając obraz. Na obszarach wiejskich uzyskujemy tylko

Ryc.11. Dawna granica międzywojenna polsko-niemiecka. Efekt granicy w użytkowaniu ziemi; odcinki: górnośląski (bez aglomeracji) i aglomeracji górnośląskiej
 Former inter-war Polish-German boundary. Boundary' effect in land use. Boundary fragments: Upper Silesia (without agglomeration) and Upper Silesia agglomeration

wyraźne zróżnicowanie udziałów terenów zielonych (udział ponad 2,5-krotnie większy po dawnej stronie niemieckiej) oraz nieużytków (udział ponad 1,5-krotnie większy po stronie polskiej) (ryc. 12). Wszystkie pozostałe rodzaje użytkowania wykazują zróżnicowanie, ale małą jego istotność.

Podobnie przedstawia się zróżnicowanie obszarów miast. Przewagę strony niemieckiej można odnotować w wielkościach udziałów wód stojących (udział kilkudziesięciokrotnie większy) i użytków różnych (udział prawie 5-krotnie większy).

Natomiast w przypadku odcinka górnośląskiego otrzymujemy taki sam obraz, jak przy badaniu tego odcinka z pominięciem aglomeracji, co wynika z niewielkiej powierzchni miast w stosunku do całego badanego obszaru. Włączenie aglomeracji powoduje wzrost wartości zróżnicowania wyróżnionych uprzednio użytków, np. poprzednio po dawnej stronie niemieckiej udział terenów nie zabudowanych przeważał ponad 2,5-krotnie, po włączeniu zaś aglomeracji przeważa ponad 5-krotnie (ryc. 12).

Powyższa próba świadczy o bezcelowości łączenia granicy w większe odcinki w regionach słabo zurbanizowanych, gdyż zaciemnia to obraz zróżnicowania, a nie daje nowych spostrzeżeń. Natomiast włączenie aglomeracji górnośląskiej w obręb badanego - szerszego obszaru GOP-u ma sens, gdyż nie zmienia obrazu całości, choć uniemożliwia badanie samej aglomeracji (co nie jest korzystne).

*

Łącznie po dawnej stronie niemieckiej zbadano obszar o powierzchni 3298 tys. ha, a po dawnej stronie polskiej o powierzchni 3921,6 tys. ha. Na wiejskich obszarach pograniczy Niemiec i Polski w okresie międzywojennym wyjątkowo wyraźnie uwidacznia się zróżnicowanie udziałów sadów (tylko na odcinku powiślańskim nie notowane), które przeważają po stronie polskiej. Jeszcze silniejsza, bo istotna i duża na wszystkich obszarach jest przewaga udziałów terenów zielonych po stronie niemieckiej. Strona ta wyróżnia się ponadto większym udziałem użytków różnych, dróg, lasów i rowów, natomiast dawna strona polska różni się w sposób wyraźny udziałem gruntów ornych, łąk, wód stojących, terenów nie zabudowanych i nieużytków (tab.2).

Obszary miejskie są również wyraźnie zróżnicowane poprzez granicę. Po stronie niemieckiej większe są udziały wód stojących (w granice miast wlicza się znów wody jezior bezodpływowych i stawów), rowów, użytków różnych, terenów zielonych, pastwisk i lasów. Po stronie polskiej wyróżniają się udziały sadów, terenów nie zabudowanych, nieużytków i gruntów ornych.

Widoczne jest silne zróżnicowanie obszarów oddzielonych granicą o dużej niezmienności, jak odcinki: mazurski, pogranicza wielkopolskiego i zachodniopomorski (choć tylko pewne odcinki pokrywały się z dawnymi granicami) i nieco mniejsze zróżnicowanie obszarów, gdzie

RODZAJ UŻYTKU	ZBIOR {1}	α^*	ZBIOR {2}	$e \pm s_e$
grunty orne		0,28		- 6 ± 12
sady		0,001		-42 ± 33
łaki		0,76		- 1 ± 17
pastwiska		0,56		8 ± 17
lasy		0,24		10 ± 25
wody stojące		0,28		-29 ± 42
wody płynące		0,88		9 ± 30
rowy		0,60		21 ± 27
drogi		0,04		4 ± 3
koleje		0,06		20 ± 17
tereny zabudowane		0,38		1 ± 15
tereny nie zabud.		0,17		29 ± 36
tereny zielone		0		47 ± 15
różne		0,02		37 ± 41
nieużytki		0,002		-24 ± 13

grunty orne		0,31		- 7 ± 17
sady		0,15		-28 ± 46
łaki		0,86		14 ± 38
pastwiska		0,77		14 ± 22
lasy		0,51		2 ± 48
wody stojące		0,03		89 ± 11
wody płynące		0,65		16 ± 67
rowy		0,14		10 ± 24
drogi		0,000		- 9 ± 7
koleje		0,15		- 2 ± 17
tereny zabudowane		0,06		- 7 ± 16
tereny nie zabud.		0,13		-11 ± 50
tereny zielone		0,39		17 ± 38
różne		0,03		66 ± 33
nieużytki		0,86		-11 ± 33

ODCINEK POMORSKI

grunty orne		0,73		- 1 ± 15
sady		0,45		-65 ± 35
łaki		0,50		1 ± 21
pastwiska		0,82		5 ± 23
lasy		0,28		11 ± 28
wody stojące		0,90		79 ± 29
wody płynące		0,98		1 ± 43
rowy		0,05		45 ± 50
drogi		0,53		6 ± 14
koleje		0,12		11 ± 31
tereny zabudowane		0,86		-10 ± 40
tereny nie zabud.		0,17		72 ± 48
tereny zielone		0,70		-34 ± 78
różne		0,15		-55 ± 34
nieużytki		0,86		-16 ± 72

ODCINEK GÓRNOŚLĄSKI

Ryc. 12. Dawna granica międzywojenna polsko-niemiecka. Efekt granicy w użytkowaniu ziemi; odcinki łączone pomorski i górnośląski

Former inter-war Polish-German boundary. Boundary' effect in land use. Joined boundary fragments: Pomeranian and Upper Silesian

granica funkcjonowała krótko lub traciła często rangę granicy państwowej. Przykładem pierwszej jest odcinek górnośląski (bez aglomeracji), który w całej części południowej był granicą krótkotrwałą; drugi typ reprezentuje odcinek powiślański. Odwrotnie przedstawia się sprawa odcinka aglomeracji górnośląskiej (choć krótkotrwałą, obejmował obszary wyjątkowo intensywnie industrializowane, także w okresie międzywojennym), który jest dość silnie zróżnicowany.

Podsumowując można stwierdzić, że obszary przyległe do międzywojennej granicy II Rzeczypospolitej i Niemiec wykazują wyraźne zróżnicowanie użytkowania ziemi, nieco nawet większe niż na pograniczach Królestwa Polskiego. Wynika to przypuszczalnie z faktu, że choć w czasie istnienia granic Królestwa procesy gospodarcze przebiegały bardziej intensywnie i bardziej różnicująco, to na obraz pograniczy II Rzeczypospolitej nakładają się nie tylko różnice powstałe w okresie międzywojennym, ale też te różnice wcześniejsze, jak również późniejsze, powstałe na skutek polityki powojennej, odmiennie traktującej ziemię dawnej Rzeczypospolitej i tzw. Ziemi Odzyskane. Mogło to zintensyfikować procesy różnicujące, choć było obliczone na uzyskanie efektu odwrotnego, tj. zmniejszenie różnic.

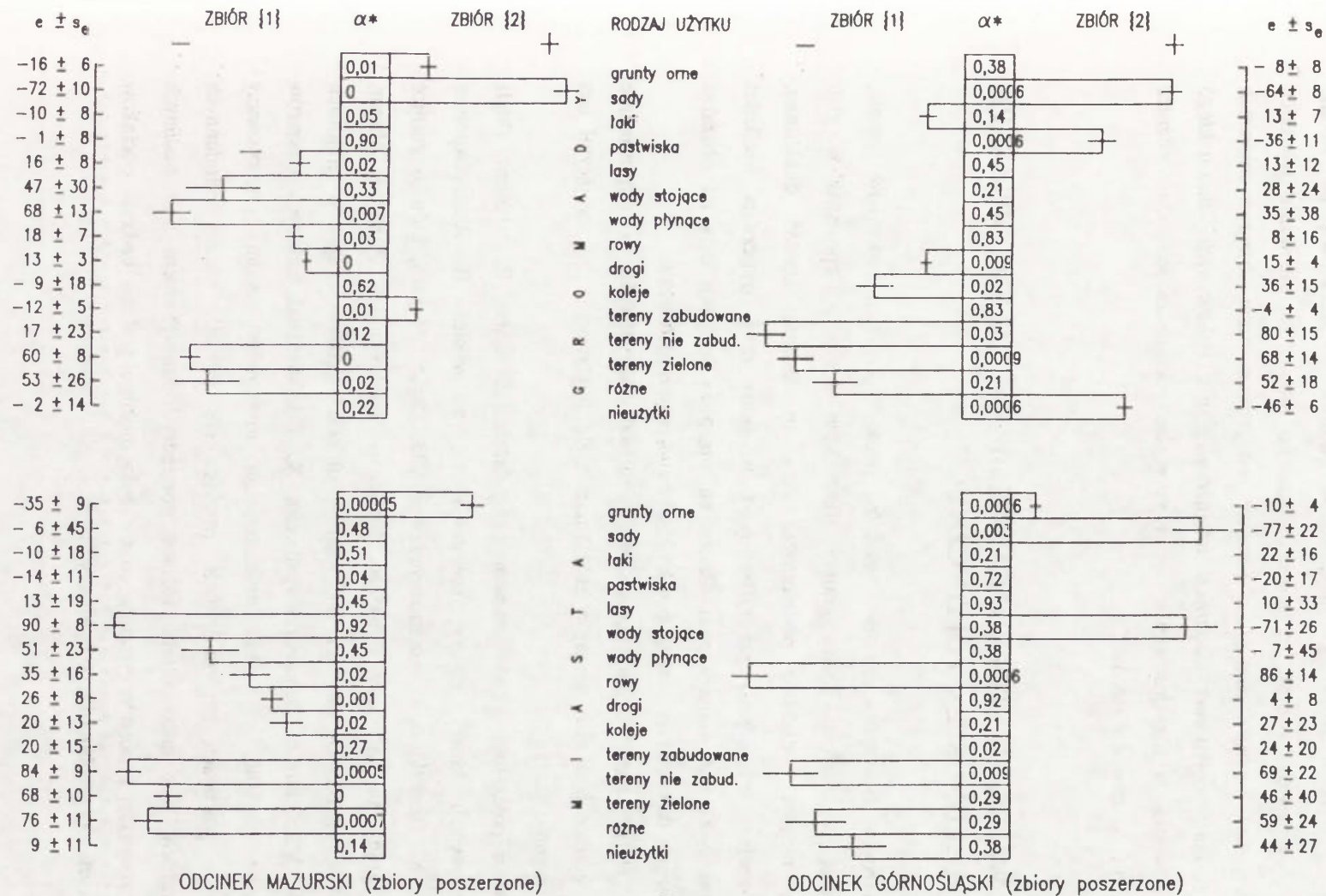
ZRÓŻNICOWANIE STRUKTURY UŻYTKOWANIA ZIEMI PRZEZ GRANICE

Odrębnie zbadano, w sposób szczegółowy, odcinki obu dawnych granic prusko-rosyjskiej i polsko-niemieckiej, szczególnie stabilne. Granica państwowa na tych odcinkach pokrywała się nie tylko z tymi dwoma granicami, ale była znacznie starsza, sięgająca średniowiecza. Szczegółowość badania wyrażała się w przyjęciu poszerzonego zbioru powiatów badanych po obu stronach dawnych granic.

ODCINEK MAZURSKI

Na obszarach wiejskich, spośród 15 użytków aż 10 wykazuje zróżnicowanie (trzy przeważają po dawnej stronie polskiej), przy czym prawie wszystkie wykazują dużą istotność zróżnicowania, co świadczy o silnym zróżnicowaniu wiejskich obszarów pograniczy.

Natomiast tereny miejskie pograniczy różnicuje 9 użytków (w tym 7 w sposób istotny) (ryc. 13). Obszary przylegające do mazurskiego odcinka granicy wykazują wyjątkowo duże zróżnicowanie użytkowania ziemi. Poszerzenie obszaru badanego w stosunku do badań granicy prusko-rosyjskiej nie zmieniło wyników. Nadal wykazują zróżnicowanie te same użytki, ale wielkość tego zróżnicowania wzrosła dość wyraźnie, przy minimalnym zmniejszeniu jego istotności. Świadczy to, że efekt zróżnicowania użytkowania ziemi stwierdzony tuż przy granicy, nie ulega zatarciu w miarę posuwania się w głąb kraju, ale umacnia się.

Ryc. 13. Dawne granice Królestwa Polskiego i II Rzeczypospolitej. Efekt granicy w użytkowaniu ziemi szczególnie stabilnych odcinków: mazurskiego i górnośląskiego (bez aglomeracji)

Former boundaries of the Kingdom of Poland and II Polish Republic. Boundary' effect in land use of very stable boundary fragments: Masurian and Upper Silesia (without agglomeration)

ODCINEK GÓRNOŚLĄSKI (BEZ AGLOMERACJI)

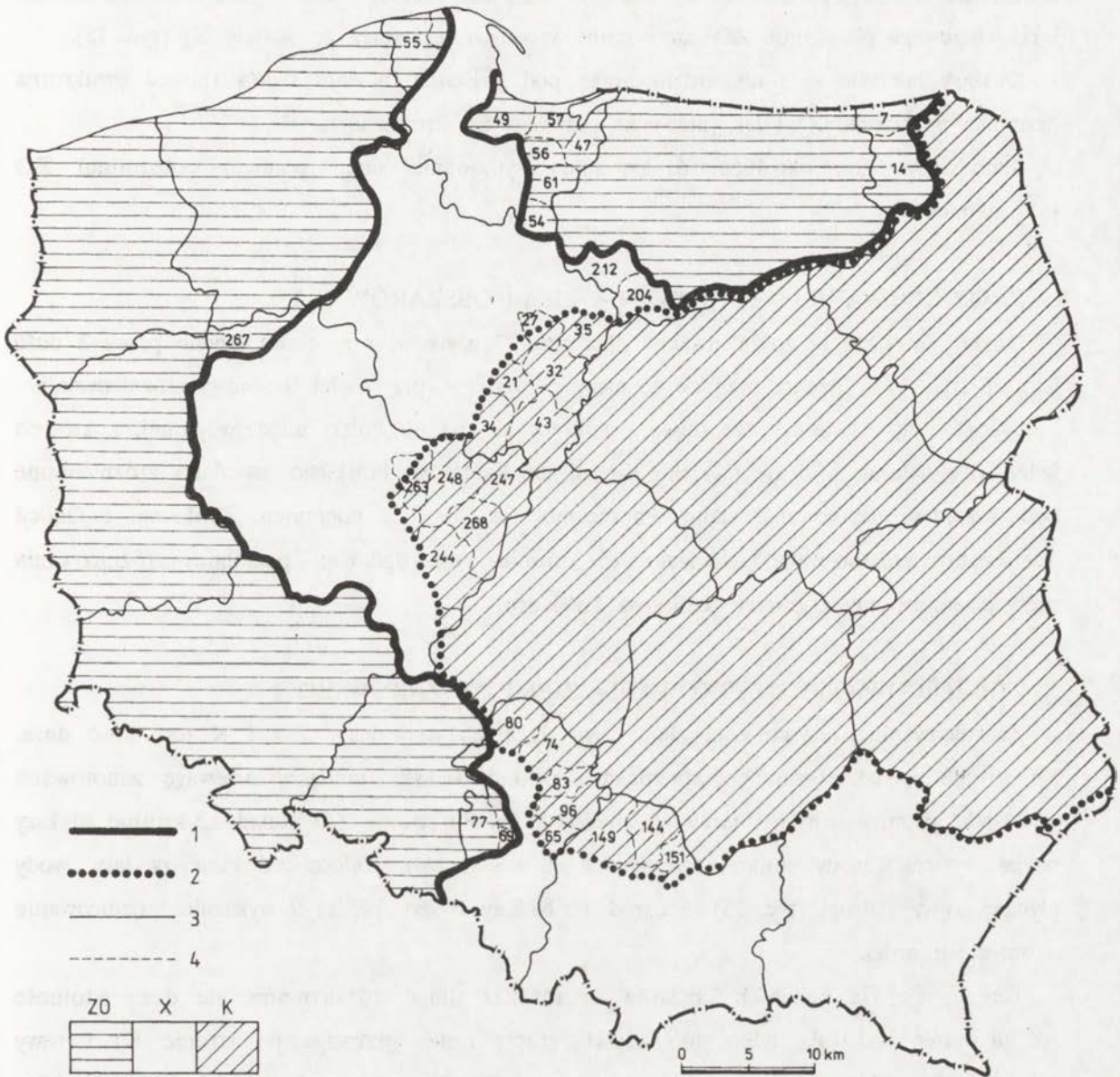
Badaniem objęto szeroki pas powiatów oddzielonych górnym biegiem Prozny. W obszarach wiejskich, na 15 użytków 9 wykazuje zróżnicowanie (udziały 3 przeważają po stronie polskiej), w tym 7 w sposób istotny, co pozwala sądzić o dużym zróżnicowaniu wiejskich obszarów pograniczy nad Prosną. Tylko nieco mniejsze jest zróżnicowanie obszarów miejskich (ryc. 13). Oba badania wyjątkowo stabilnych odcinków granic politycznych: mazurskiego i górnośląskiego dowodzą, iż funkcjonowanie tego typu granic pociąga za sobą duże różnice w użytkowaniu ziemi po obu ich stronach.

ZRÓŻNICOWANIE UŻYTKOWANIA ZIEMI NA CAŁYM OBSZARZE ODMIENNYCH JEDNOSTEK POLITYCZNYCH

Dzięki rozszerzeniu badanych zbiorów powiatów wzdłuż krótkich odcinków granic, uzyskano informację o trwałości efektu granicy również w miarę postępowania w głąb obszaru różnych niegdyś jednostek politycznych. Aby tę kwestię zbadać dokładniej, przeprowadzono analizę ograniczoną już tylko do testu sumy rang, obliczania wielkości zróżnicowania wraz z błędem statystycznym dla całych obszarów leżących dziś na obszarze Polski, a oddzielonych dawnymi granicami prusko-rosyjską i polsko-niemiecką.

Za jednostki statystyczne przyjęto dawne województwa, skorygowane o odpowiednie powiaty, tak aby granice badanych obszarów maksymalnie się pokrywały z interesującymi nas granicami państwowymi (ryc. 14).

Część obszaru współczesnej Polski nazwana popularnie Ziemiemi Zachodnimi (bądź Ziemiemi Odzyskanymi), której granice pokrywają się z granicą II Rzeczypospolitej z Niemcami i W. M. Gdańskiem, oznaczono symbolem ZO. Część obszaru, którego granice pokrywają się z granicami Królestwa Polskiego, oznaczono symbolem K. Pozostały obszar, który nie należał do Królestwa, ale też nie leżał w okresie międzywojennym w granicach Niemiec bądź W. M. Gdańska, oznaczono symbolem X. Taki rozdział badanych obszarów pozwolił nie tylko określić, czy efekt zróżnicowania użytkowania ziemi, obserwowany w poszczególnych powiatach przygranicznych, rozciąga się na cały obszar odmiennych jednostek politycznych, lecz także ustalić różnicę pomiędzy oddziaływaniem obu badanych granic (prusko - rosyjskiej i międzywojennej), co nie było możliwe podczas badania odcinków granic pokrywających się w obu okresach historycznych.

Ryc. 14. Obszary objęte badaniem zróżnicowania użytkowania ziemi przez granice na całym terytorium Polski

Research areas on differentiation of land use in whole territory of Poland

Na mapie oznaczono granice: 1 - międzywojenna polsko-niemiecka, 2 - Rosji (Królestwa Polskiego) z Prusami (Niemcami) i Austro-Węgrami (Galicją), 3 - województw, 4 - powiatów.

ZRÓŻNICOWANIE UŻYTKOWANIA ZIEMI OBSZARÓW ZO I X

Na obszarach wiejskich ZO i X można stwierdzić wyraźne zróżnicowanie udziału sadów (udział 3-krotnie większy po stronie X) oraz terenów zielonych i użytków różnych (udział 2,5-krotnie większy po stronie ZO). Nieco mniejsze zróżnicowanie wykazuje udział rowów i łąk (przewaga po stronie ZO) oraz gruntów ornych (przewaga po stronie X) (ryc. 15).

Obszary miejskie są silnie zróżnicowane pod względem udziału sadów (ponad dwukrotna przewaga po stronie X) i łąk (niewielka przewaga po stronie ZO).

Sumując, można określić zróżnicowanie użytkowania ziemi pomiędzy obszarami ZO i X jako dość duże.

ZRÓŻNICOWANIE UŻYTKOWANIA ZIEMI OBSZARÓW X I K

Obszary wiejskie są zróżnicowane tylko przez 7 użytków, przy czym jedynie przez 3 dość istotnie (ryc. 15). Obszary miejskie różnicuje 5 użytków, przy małej istotności zróżnicowania.

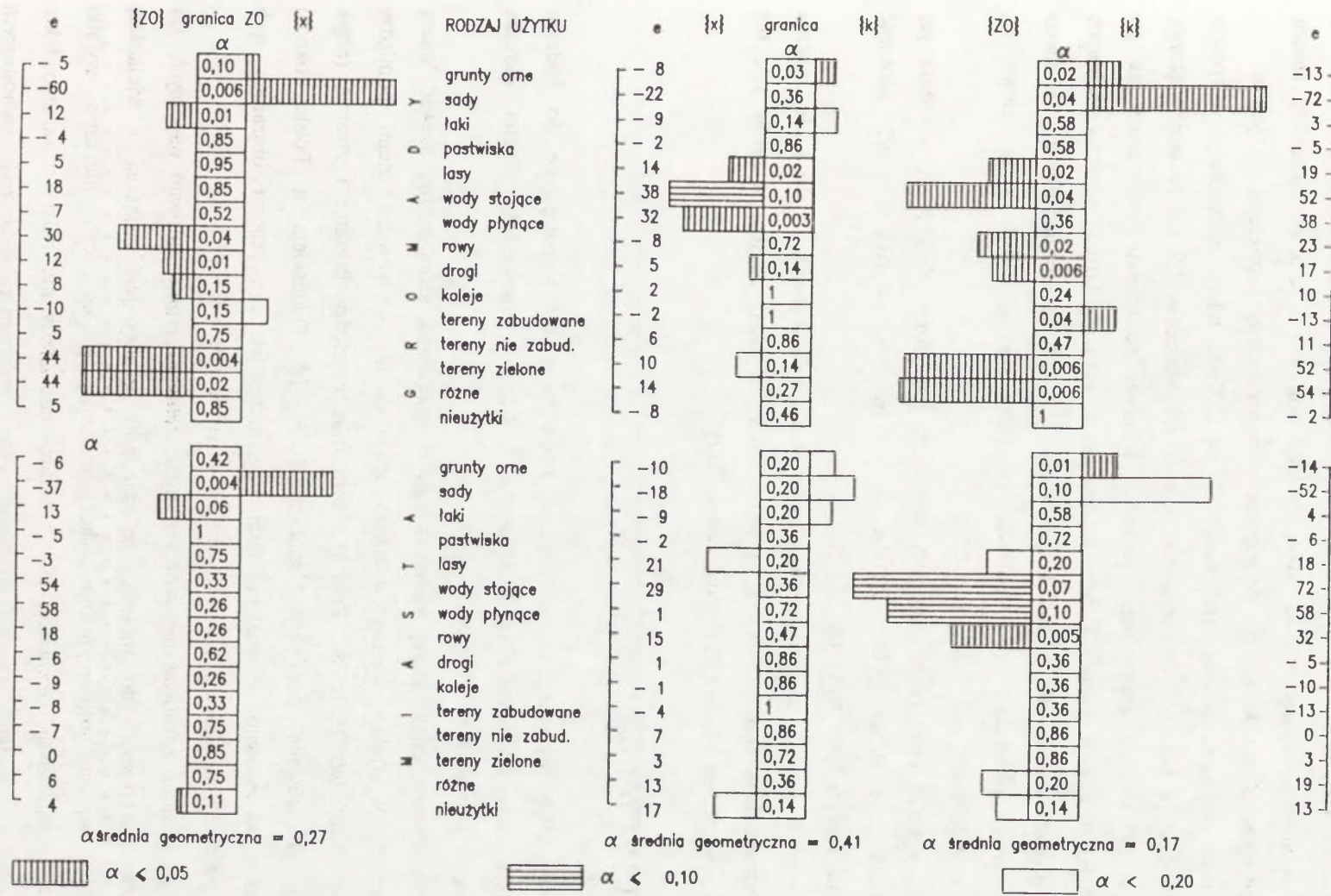
Można więc stwierdzić, że obszary należące niegdyś do Polski międzywojennej, z których jeden (K) należał, a drugi (X) nie należał do Królestwa Polskiego, są słabo zróżnicowane pod względem użytkowania ziemi. Poprzednio wykazano, że pogranicze Królestwa i Galicji jest słabo zróżnicowane, zaważyło to również na ogólnym poziomie zróżnicowania spowodowanego przez granicę Królestwa Polskiego.

ZRÓŻNICOWANIE UŻYTKOWANIA ZIEMI OBSZARÓW ZO I K

Zróżnicowanie użytkowania ziemi w obszarach wiejskich ZO i K jest dość duże. Po stronie K udział sadów jest ponad 6-krotnie większy, mniejszą przewagą zanotowano w udziale gruntów ornych i terenów zabudowanych. Po stronie ZO ponad 2,5-krotnie większy udział wykazują wody stojące, tereny zielone, użytki różne, nieco zaś mniejszy lasy, wody płynące, rowy i drogi (ryc. 15). Spośród 15 badanych użytków, aż 9 wykazuje zróżnicowanie o dużej istotności.

Tereny miejskie badanych obszarów są również silnie zróżnicowane, ale dużą istotność zróżnicowania wykazują tylko dwa użytki: grunty orne (przewaga po stronie K) i rowy (udział prawie dwukrotnie większy po stronie ZO). Tereny miejskie różnicuje 8 użytków, ale tylko dwa przy dużej istotności.

Możemy jednak stwierdzić, że spośród zbadanych fragmentów obszarów Polski, właśnie te dwa, tj. ZO i K różnią się pod względem użytkowania ziemi najbardziej. Potwierdza to również fakt, że pogranicza na odcinkach granic (niewielkich), które te obszary bezpośrednio od siebie oddzielały, były najbardziej zróżnicowane (odcinki mazurski i górnośląski bez aglomeracji).

Ryc. 15. Efekt granicy w zróżnicowaniu użytkowania ziemi na obszarze całego terytorium Polski
 Boundary' effect in differentiation of land use in whole territory of Poland

ZRÓŻNICOWANIE UŻYTKOWANIA ZIEMI OBSZARÓW ZO I X+K ORAZ ZO+X I K

Aby stwierdzić jaką rolę w zróżnicowaniu użytkowania ziemi odgrywa obszar X, dokonano jeszcze jednej analizy, badając różnice pomiędzy obszarami ZO i K z przyłączeniem zbioru danych opisującego obszar X, kolejno do każdego z tych obszarów i traktując je łącznie.

Na terenach wiejskich, zarówno po stronie K jak i X+K, udział różnicujący, w sposób istotny i duży, mają sady (odpowiednio dla omawianych obszarów 2,5 i 5-krotnie większy), w mniejszym zaś stopniu grunty orne, pastwiska i tereny zabudowane. Natomiast tak po stronie ZO jak i ZO+X istotne i duże zróżnicowanie wykazują udziały terenów zielonych i użytków różnych (odpowiednio: ponad dwukrotnie i ponad 2,5-krotnie większy), a nieco mniejsze - wody płynące i rowy. Różnice pomiędzy oboma układami są niewielkie, ale ogólne zróżnicowanie jest duże (ryc. 16).

Podobnie wygląda sytuacja na terenach miejskich: po stronie K i X+K wyróżnia się udział sadów, a po stronie ZO i ZO+X rowów. Niestety, na tych terenach istotność zróżnicowania rzadko bywa znacząca.

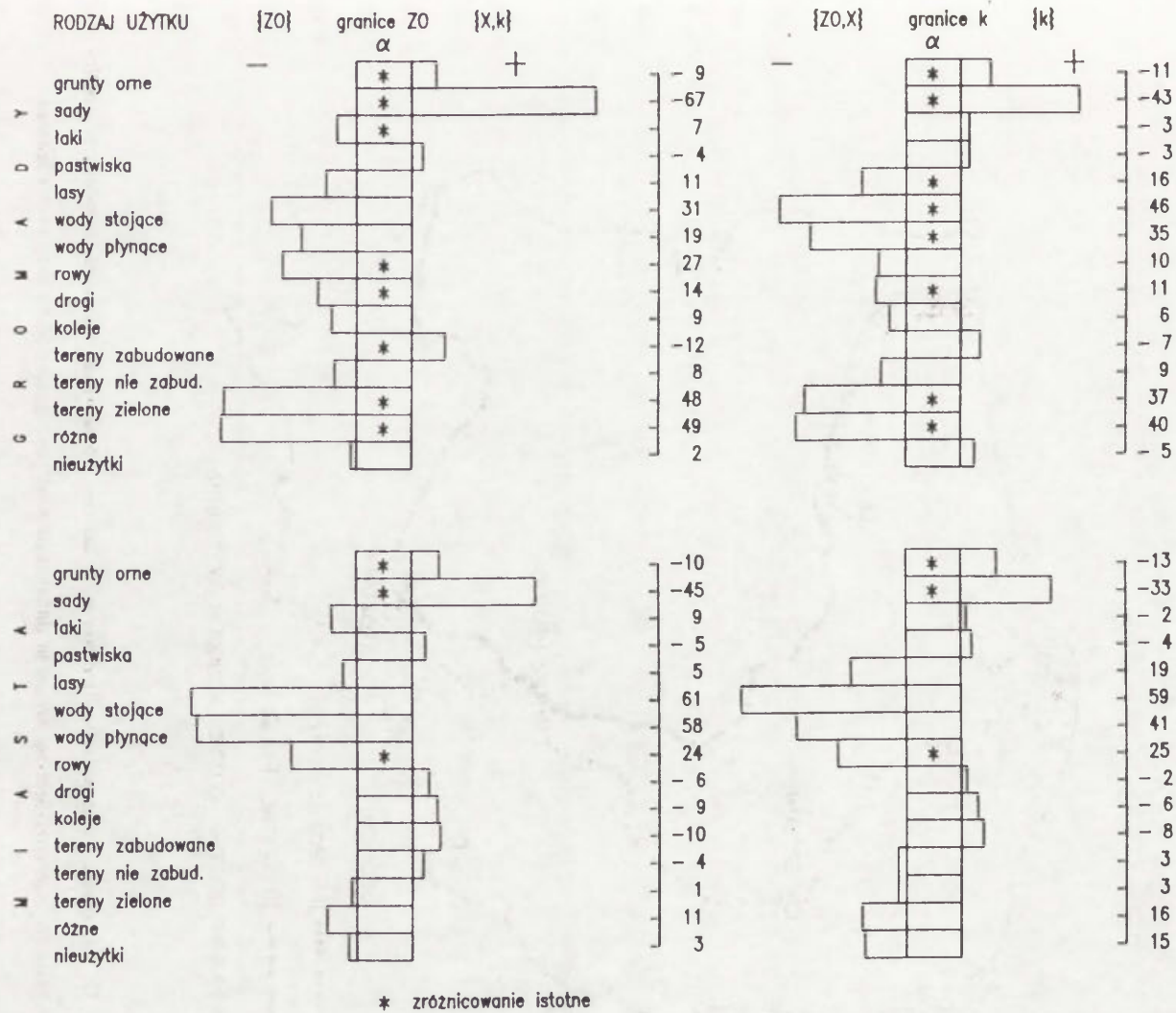
Można więc stwierdzić, że przyłączenie obszaru X do którejkolwiek ze stron nie zmienia istoty zróżnicowania obszarów ZO i K, pomimo faktu, iż każdy z tych obszarów jest też zróżnicowany względem obszaru X (silniej obszar ZO).

PODSUMOWANIE

Powyższe analizy wykazały, że użytkowanie ziemi może być wykorzystane do badania zróżnicowania obszarów wynikającego z przynależności, w odpowiednio długim okresie, do odmiennych jednostek politycznych.

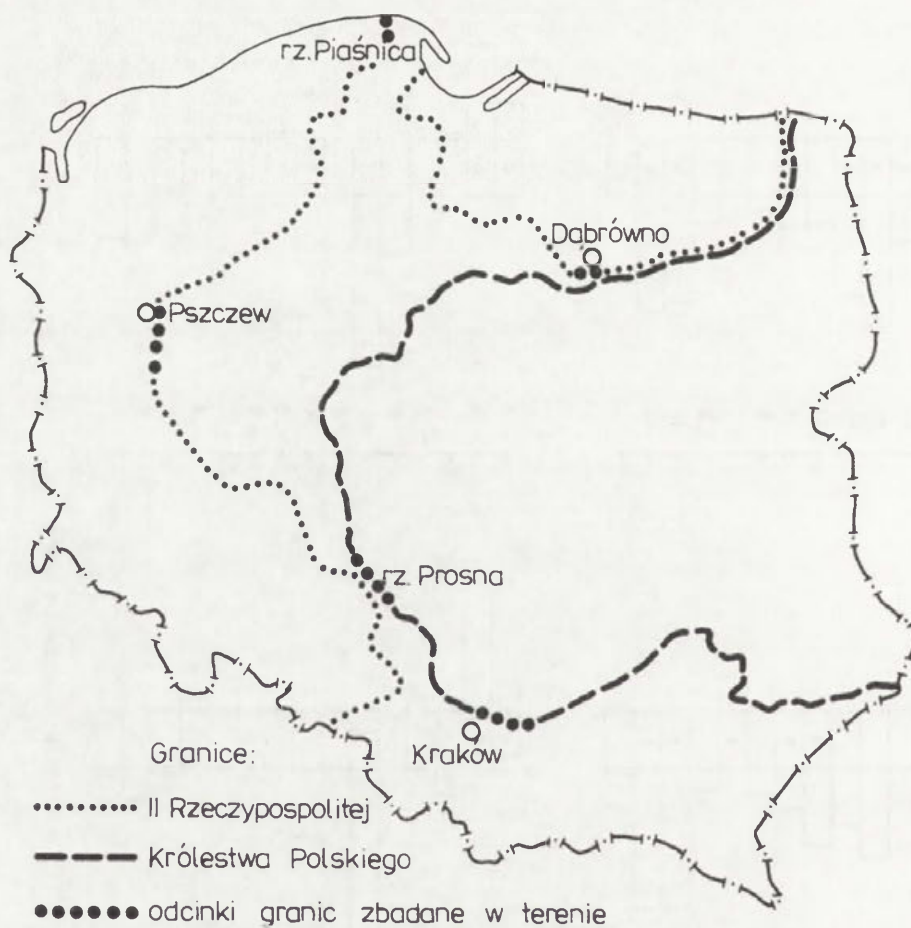
Udało się również ustalić miarę wielkości tego zróżnicowania, którą można nazwać "miarą efektu granicy". W trakcie analizy wykazano zróżnicowanie użytkowania ziemi pomiędzy pograniczami Królestwa Polskiego, Prus i Austrii oraz pomiędzy Prusami i Austrią (Śląsk Cieszyński), jak również pomiędzy Niemcami i W. M. Gdańskiem a Polską okresu międzywojennego, zarówno w wąskim pasie pograniczy, jak i w całych obszarach tych jednostek politycznych, leżących dzisiaj w obrębie terytorium Polski.

Wykazano również zróżnicowanie poszczególnych odcinków granic, zarówno wspólnych, jak i odrębnych, dochodząc do wniosku, że stabilność granicy jest związana z wielkością zróżnicowania wprost proporcjonalnie, choć zdarzają się od tego nieliczne wyjątki (aglomeracja górnośląska). Oczywiście takie zróżnicowanie zależy nie tylko od samego faktu istnienia granicy, ale także od niektórych procesów społeczno-gospodarczych zachodzących

Ryc. 16. Wpływ obszaru "X" na efekt granicy dla całego terytorium Polski
 Influence of "X" area on boundary' effect in the whole territory of Poland

na obszarze różnych państw. Dla okresów, w których nie następowały intensywne zmiany w tym zakresie, zróżnicowanie pograniczy nie daje się pokazać tak wyraźnie.

Ryc. 17. Odcinki granic objęte badaniami terenowymi w zakresie zróżnicowania fizjonomii zabudowy pograniczy

Boundary fragments on field researches in differentiation of physiognomy of building of borderlands

TRWAŁOŚĆ DAWNYCH GRANIC W FIZJONOMII ZABUDOWY WIEJSKIEJ I MORFOLOGII DZIAŁKI SIEDLISKOWEJ

METODA BADANIA

Do badania wybrano odcinki granic o różnej stabilności, ograniczając się do granic Królestwa Polskiego i II Rzeczypospolitej. Fragmenty poddane badaniom terenowym wybrano w taki sposób, aby jedne pokrywały się z wcześniejszymi granicami (odcinki nad Prosną i częściowo na Mazurach), inne zaś były wyłącznie granicą jednego z tych organizmów politycznych (odcinki w okolicy Krakowa, na Piaśnicy i na pograniczu wielkopolskim) (ryc. 17).

Wyjaśnienia wymaga kilka użytych w tytule rozdziału określeń. Morfologia osiedla (Koter 1974) to nauka o budowie wewnętrznej (rozplanowaniu) i zewnętrznej (fizjonomii) organizmu osadniczego oraz o pochodzeniu składających się na ten organizm części, czyli o ich genezie. Często jednak, tak jak to ma miejsce w niniejszym opracowaniu, badania morfologiczne zawęża się do analizy kształtu i budowy form osadniczych, pomijając aspekt genetyczny. Fizjonomia osiedla to dyscyplina traktująca o zewnętrznej budowie, tj. o ogólnym obliczu, formach zabudowy z uwzględnieniem fizjografii terenu. Koncentruje się ona na opisie oraz interpretacji zewnętrznych, widzianych bezpośrednio w terenie cech krajobrazu kulturowego.

Zważywszy na możliwości techniczne, którymi dysponowano w celu przeprowadzenia badań, musiano przyjąć pewne ograniczenia. Przede wszystkim należało uściślić ich zasięg przestrzenny. Założono zbadanie każdorazowo kilku sołectw po obu stronach granicy. Praktycznie objęto badaniami około 20-kilometrowy odcinek wzdłuż Piaśnicy i jez. Żarnowieckiego, około 15-kilometrowy odcinek koło Krakowa i 15-kilometrowe odcinki wzdłuż granic na Mazurach i na pograniczu wielkopolskim. Zarówno długość jak i szerokość zbadanych pasów wzdłuż granic związana jest z gęstością sieci osadniczej. Tam, gdzie sieć

była rzadsza, np. nad Piaśnicą zarówno długość, jak i szerokość (czasem dochodziła do 10 km) badanych obszarów jest większa.

Badania fizjonomii osiedli były dotąd rzadko prowadzone przez geografów; również ich wyniki wykorzystywali geografowie w swoich pracach sporadycznie. Do wyjątków należą opracowania takich autorów jak: G. Ciołek (1952), A.G. Noble i G.A. Seymour (1982), W. Ormicki (1929), W.C. Wonders (1979) bądź W. Zelinski (1953), którzy uwzględniali w swych pracach aspekt przestrzenny (geograficzny). Dotychczas badania te były głównie domeną architektów (np. Chowaniec 1967), urbanistów (np. Lachert 1962, Pawlikowski 1970), planistów i etnografów (Burszta 1954, Gloger 1907, Moszczyński 1934). Częściej zajmowali się nimi historycy (Bujak 1914), zdarzały się też opracowania lingwistyczno - archeologiczne (Karłowicz 1884). Najbardziej przydatna dla autora okazała się praca Z.M. Skołuby (1958), a to ze względów metodologicznych. Mianowicie, zarówno Z.M. Skołuba, jak i autor niniejszego opracowania musieli samodzielnie przeprowadzić badania terenowe na znacznych obszarach i w krótkim czasie.

Powyższe uwarunkowania pozwoliły jedynie na zbadanie 10% liczby gospodarstw w sołectwie. Badaniem objęto 58 elementów opisujących fizjonomię budynku mieszkalnego, zabudowań gospodarczych, ich rozplanowania w zagrodzie, kształtu działek siedliskowych i ich dostępności komunikacyjnej (usytuowania działki w stosunku do drogi głównej), a także wielkości gospodarstw przynależnych do danego siedliska. Dodatkowo zbierano informacje dotyczące bezpośrednich śladów granicy, jak infrastruktura graniczna itp.

GÓRNA PROSNA JAKO GRANICA ZRÓŻNICOWANIA FIZJONOMII ZABUDOWY

Na badanym odcinku granica państwowa trwała od około 1320 r. do 1939 r. z 13-letnią przerwą (1793-1806). Przebiegały tędy zarówno granice Królestwa Polskiego, jak i II Rzeczypospolitej. Również po wojnie odcinek ten stanowił do 1975 r. granicę polityczną, choć niższego rzędu, oddzielającą województwa łódzkie i opolskie. Ostatnimi laty stanowi już tylko granicę gmin Praszka i Gorzów Śląski. Badany teren leży w całości w tych dwóch gminach. Po dawnej stronie polskiej zbadano sołectwa: Przedmość, Szyszków, Wygielców i Prosna, a po dawnej stronie niemieckiej: Zdziechowice, Krzyżanowice, Więckowice, Więckowice Nowe i Jastrzygowice.

Rozpatrzmy kolejno badane elementy zabudowy, porównując sytuację po obu stronach dawnej granicy.

BUDYNKI MIESZKALNE

Po obu stronach przeważają budynki przedwojenne, przy czym o ile po dawnej stronie polskiej przewaga ta jest niewielka, o tyle po dawnej stronie niemieckiej jest przygniatająca (ok. 75% badanej próby). Może to świadczyć o niewielkim ruchu budowlanym po wojnie na Ziemiach Odzyskanych, spowodowanym dobrą sytuacją mieszkaniową w tym regionie lub niechęcią do budownictwa indywidualnego.

Po stronie polskiej przeważają zdecydowanie domy węższe niż 7 m, a po stronie niemieckiej zdecydowaną przewagę mają domy szersze niż 7 m. Podobnie przedstawia się sprawa liczby kondygnacji budynków mieszkalnych. Wprawdzie po obu stronach dominują budynki półtorakondygnacyjne (parter i stryżek), stanowiąc odpowiednio 50% i 63% próby, ale na drugim miejscu po stronie polskiej są budynki parterowe, podczas gdy po stronie niemieckiej jednopiętrowe (tj. dwukondygnacyjne). Wymienione trzy kategorie budynków razem stanowią po stronie niemieckiej 84% próby, podczas gdy po stronie polskiej tylko nieco ponad połowę. Po obu stronach występują też budynki 2,5 kondygnacyjne (piętrowe ze strychem), ale po stronie polskiej nie stanowią nawet dziesiątej części próby, a po stronie niemieckiej tylko nieco więcej.

Wyraźnie zróżnicowane są układy komunikacyjne domów. Po stronie polskiej przeważają układy półtoratraktowe, pozostałe zaś typy układów są równoliczne. Natomiast po stronie niemieckiej układy jednoraktowe w ogóle nie występują, półtoratraktowe stanowią mniejszość, dominują zaś dwutraktowe. Dowodzi to, że budownictwo po stronie niemieckiej, choć nieco starsze od polskiego, jest od niego nowocześniejsze pod względem rozplanowania pomieszczeń, czemu niewątpliwie sprzyja większa powierzchnia budynków.

Układy funkcjonalne porównywanych budynków też są odmienne. Polskie cechują się występowaniem 2-3 izb mieszkalnych, o połowę rzadsze są budynki jednoizbowe, a jeszcze rzadsze czteroizbowe. Domy po stronie niemieckiej odznaczają się równym rozkładem na poszczególne typy od jedno- do pięcioizbowych, z niewielką przewagą liczebności trzyizbowych. Domy po tej stronie mają również częściej po dwie i więcej kuchni (29%). Zapewne wiąże się to z faktem częstego występowania po stronie niemieckiej domów wielorodzinnych, "familijnych". Cechą charakterystyczną domów po stronie polskiej jest posiadanie jednej komory, przy niewielkim ich udziale w domach po stronie niemieckiej, ale już po dwie komory ma 17% domów zbadanych po stronie niemieckiej i żaden po stronie polskiej. Strychy nie zamieszkałe występują wyłącznie po stronie polskiej i ma je 65% badanych domów; po stronie niemieckiej aż 75% domów ma strychy zamieszkałe (po stronie polskiej - tylko nieliczne). W świetle przewagi liczby izb i kondygnacji w domach po stronie niemieckiej w porównaniu z domami po stronie polskiej, zastanawiające jest tak duże wykorzystanie strychów na mieszkania. Podważa to początkowe twierdzenie o dobrej sytuacji

mieszkaniowej, albo dowodzi silnego dążenia do jeszcze większej jej poprawy, znacznie ponad standard strony polskiej. Piwnice są rzeczą rzadką i występują tylko w domach po stronie polskiej.

Domy po stronie niemieckiej są zbudowane z cegły, a tylko sporadycznie z kamienia lub pustaków. Natomiast po stronie polskiej używa się znacznie bardziej różnorodnych materiałów: dominuje także cegła (42% próby), następną jest cegła połączona z kamieniem (20%) oraz drewno i kamień, a najrzadziej występuje połączenie cegły z pustakami. Skutkiem tego jest stuprocentowy udział ogniotrwałych ścian domów po stronie niemieckiej i 85% udział po stronie polskiej.

Po stronie polskiej występuje wyłącznie dach dwuspadowy jako zwieńczenie domu mieszkalnego. Po stronie niemieckiej też dominuje ten typ dachu, ale 17% dachów to typowe dla architektury niemieckiej okresu międzywojennego dachy naczółkowe; dachy czterospadowe są rzadkością. Pokrycie dachu po obu stronach stanowi dachówka, ale po stronie polskiej często występuje też eternit, rzadko już słoma; po stronie niemieckiej równie rzadko zdarza się papa. Efektem takiej struktury jest 100% udział ogniotrwałych dachów po stronie niemieckiej i 96% udział po stronie polskiej.

W zakresie niemal wszystkich elementów wyposażenia domu korzystniej prezentują się budynki po stronie niemieckiej. Gaz butlowy ma tu średnio co trzeci dom, podczas gdy po stronie polskiej tylko co dziesiąty. Zważywszy na to, iż jest to wynalazek relatywnie nowy, zastanawia taka duża dysproporcja.

Własne ujęcie wody mają niemal wszystkie gospodarstwa po stronie niemieckiej (tylko incydentalny i przypadkowy jest jego brak) i ponad 77% gospodarstw po stronie polskiej, przy czym udział studni jest podobny po obu stronach granicy (ok. 30%), ale udział hydroforów jest znowu korzystniejszy dla strony niemieckiej (63% badanych gospodarstw). Ustęp mają prawie wszystkie zbadane gospodarstwa po stronie polskiej i wszystkie po stronie niemieckiej, przy czym przewagę wyposażenia w WC ma strona polska, co jest zaskakujące w zestawieniu z poprzednimi danymi dotyczącymi wyposażenia w gaz i hydrofory. Kanalizacją dysponuje prawie połowa zbadanych domów po stronie niemieckiej; po stronie polskiej znacznie mniej domów jest skanalizowanych. Tak samo wygląda sprawa łazienek. Wyposażenie w centralne ogrzewanie (CO) jest podobne: ma je 20% zbadanych domów po stronie polskiej i 25% po stronie niemieckiej.

Podsumowując można stwierdzić, że budynki mieszkalne po stronie niemieckiej są w większości przedwojenne, większe i wyższe od budynków po stronie polskiej, mają więcej izb mieszkalnych, intensywniej wykorzystane poddasza, zbudowane są z trwalszych materiałów, zapewniających ogniotrwałość ścian i dachów i lepiej wyposażone w urządzenia komunalno-bytowe.

STODOŁY

Wiek stodół jest diametralnie różny po obu stronach dawnej granicy na Prośnie. Po dawnej stronie polskiej przeważają zdecydowanie stodoly powojenne, po dawnej stronie niemieckiej jeszcze wyraźniej przeważają stodoly przedwojenne. Nasuwa się myśl o niechęci budowania nowych obiektów na tym obszarze lub wysokim zaspokojeniu potrzeb przed wojną, do dziś wystarczającym.

Po obu stronach przeważają stodoly z cegły, ale po stronie niemieckiej stanowią aż 71% próby, podczas gdy po dawnej stronie polskiej tylko 36%. Niewiele mniejszy jest po stronie polskiej udział stodół kamiennie-ceglanych i kamiennych, rzadziej występują drewniane i z muru pruskiego (wpływy niemieckie). Po dawnej stronie niemieckiej, obok ceglanych, spotyka się stodoly kamienne, drewniane, z pustaków oraz muru pruskiego. Po obu stronach granicy ściany ogniotrwałe posiada ok. 90% badanych stodół.

Dachy stodół są również po obu stronach jednakowe, tj. dwuspadowe. Podobnie jest z ich pokryciem: jest to głównie dachówka, przy niewielkim udziale eternitu po stronie polskiej i papy po stronie niemieckiej. Również po obu stronach 100% dachów ma pokrycie ogniotrwałe (co jest związane z zarządzeniem z lat 50-tych nakazującym przebudowę dachów stodół na ogniotrwałe).

Wyposażenie stodół w elektryczność i siłę (napięcie wyższe niż 220 V stosowane do zasilania maszyn) po obu stronach byłej granicy jest podobne.

BUDYNKI INWENTARSKIE I POZOSTAŁE BUDYNKI GOSPODARCZE

Struktura budynków inwentarskich przedstawia się podobnie jak w przypadku stodół. Po dawnej stronie polskiej przeważają powojenne, po dawnej stronie niemieckiej zaznacza się przewaga przedwojennych.

Zróżnicowanie materiałów budowlanych jest większe niż w przypadku stodół. Po stronie polskiej przeważają budynki kamienne, potem idą ceglano-kamienne, a dalej sytuują się udziały budowli z cegły z pustakami, cegły oraz pustaków. Po stronie niemieckiej dominują budynki inwentarskie z cegły, niewiele jest kamiennych, a jeszcze mniej z cegły z pustakami. Może się to wiązać z dostępem po stronie polskiej do złóż kamienia i brakiem tego dostępu po stronie niemieckiej. Po obu stronach ściany wszystkich budynków inwentarskich są ogniotrwałe.

Dominują po obu stronach granicy dachy dwuspadowe, a tylko dziesiątą część próby stanowią jednospadowe. W pokryciu dachów po obu stronach przeważa dachówka, niewielki jest udział eternitu, a po stronie niemieckiej - papy.

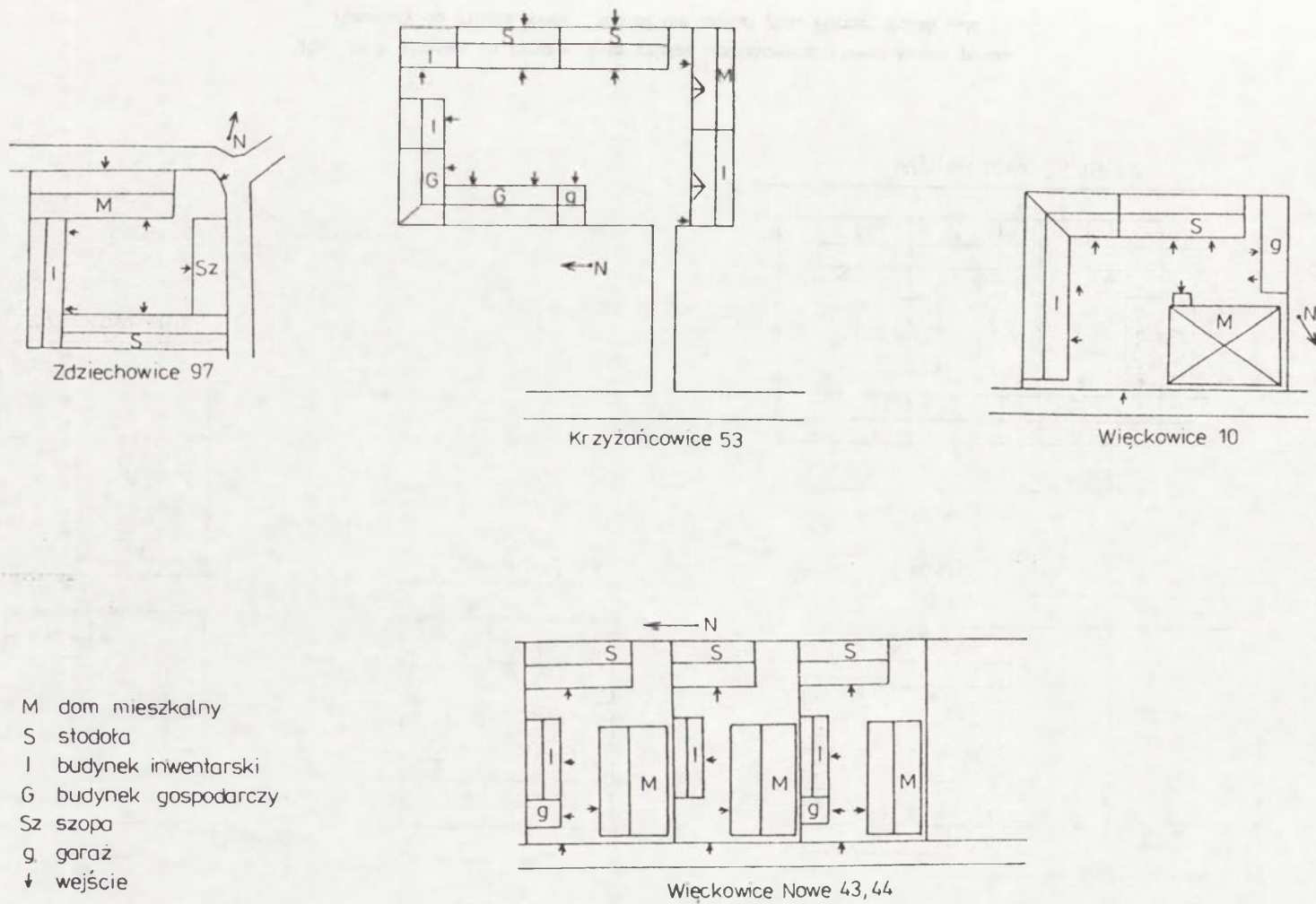
Wyposażenie budynków inwentarskich przedstawia się nieco korzystniej po stronie niemieckiej: wszystkie wyposażono w elektryczność, ok. połowa ma siłę, tyle samo kanalizację

i wodę. Po stronie polskiej częściej występuje mechaniczna wentylacja, ale po stronie niemieckiej częściej napotymano mechanizację (maszynowe podawanie paszy i usuwanie obornika, elektryczne dojenie itp.), choć oba te usprawnienia ma tylko niewielki procent budynków inwentarskich. Znaczna różnica występuje w typie obór, który jest wyróżnikiem ich nowoczesności. Strona niemiecka ma w 89% nowoczesne obory typu płytkiego, strona polska tylko w 67%. Różny jest też typ funkcjonalny budynków inwentarskich. Po stronie polskiej dominuje chlew z oborą, rzadziej występuje chlew z oborą i stajnią, jeszcze rzadziej obora ze stajnią lub sam chlew. Po stronie niemieckiej dwa typy występują jednakowo często: chlew z oborą oraz chlew z oborą i stajnią (więcej koni jest po stronie niemieckiej), rzadziej sam chlew.

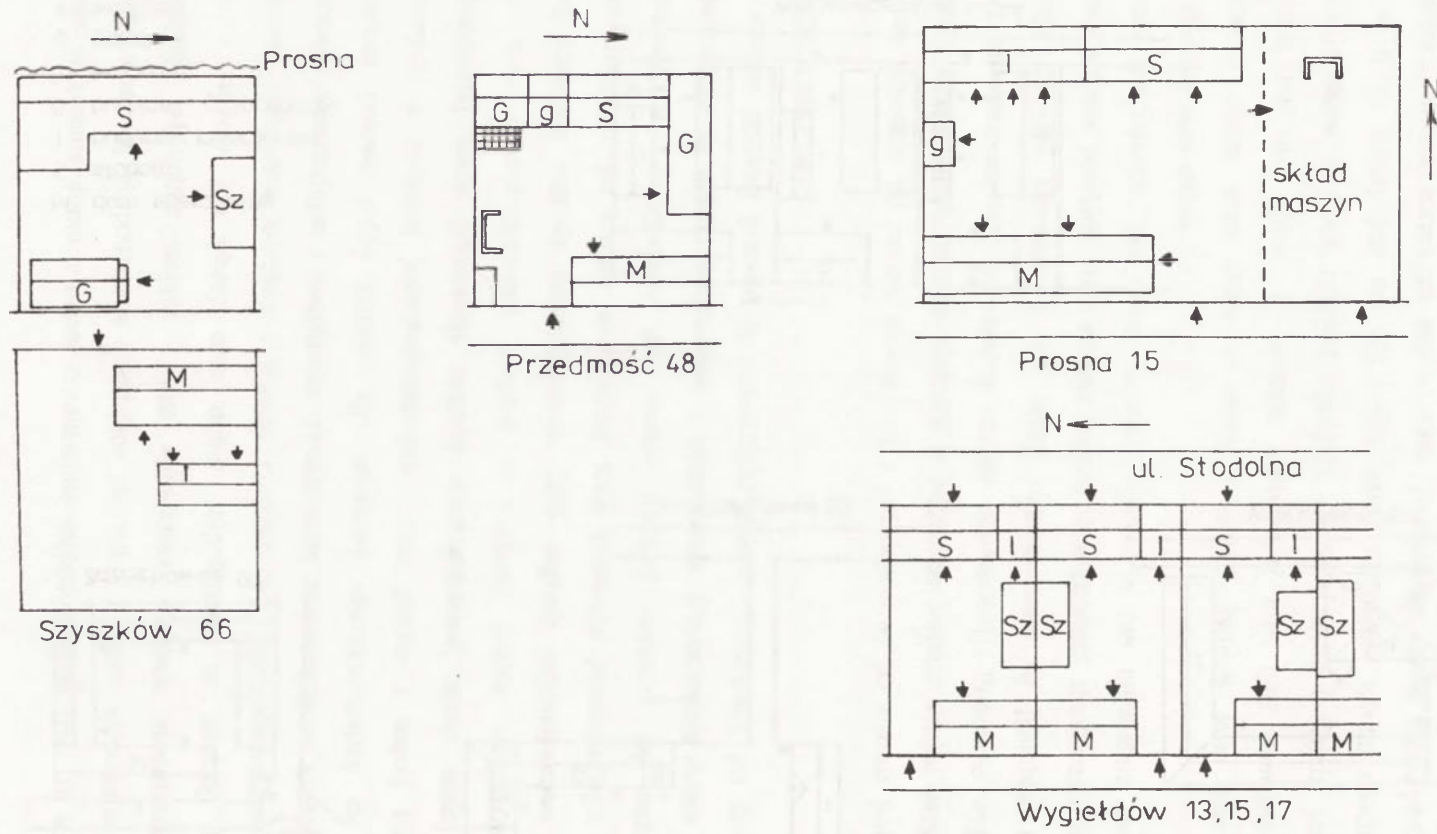
Inne budynki gospodarcze, jak letnie kuchnie, spichlerze lub mieszalnie pasz występują tylko po dawnej stronie polskiej, choć niezbyt często; w większości zbudowano je po wojnie. Szopy występują po obu stronach, a ich cechy fizjonomiczne są podobne (tylko dachy dwuspadowe są znacznie częstsze po dawnej stronie niemieckiej). Podobnie wygląda sprawa liczności garaży, zbudowanych po obu stronach w 100% po wojnie. W ich przypadku także dach dwuspadowy przeważa po stronie niemieckiej a jednospadowy po stronie polskiej.

DZIAŁKI SIEDLISKOWE

Po dawnej stronie polskiej przeważają prostokątne działki siedliskowe, po dawnej stronie niemieckiej równoliczne są działki kwadratowe i prostokątne. Usytuowanie domu w stosunku do drogi kształtuje się następująco: po stronie polskiej zaznacza się duża przewaga usytuowania równoległego, po stronie niemieckiej mała przewaga prostopadłego. Po stronie polskiej połowę stanowią zagrody dwubudynkowe, 20% zagrody trzybudynkowe i po 15% zagrody jedno- oraz czterobudynkowe. Zagród o większej liczbie budynków nie ma. Po stronie niemieckiej także przeważają zagrody dwubudynkowe, nieco mniej jest trzy- i czterobudynkowych, a najmniej jednobudynkowych oraz pięcio- i więcej budynkowych. Po stronie polskiej połowę próby stanowi typ zabudowy charakteryzujący się oddzielnie usytuowanym domem mieszkalnym i budynkiem inwentarskim zespolonym ze stodołą. Rzadziej występuje zabudowa całkowicie odrębna i jeszcze rzadziej dwa typy równoliczne: odrębnie stojących domu i stodoły lub obory oraz domu zespolonego ze stodołą. Po stronie niemieckiej dominują oddzielnie stojące - dom mieszkalny, budynek inwentarski, stodoła. Około 20% próby stanowią gospodarstwa składające się tylko z domu mieszkalnego; jeszcze rzadziej występuje połączenie domu z oborą i oddzielnie stojąca stodoła (ryc. 18 a, b).

Ryc.18 a. Granica na Prośnie. Typy działek siedliskowych. Dawna strona niemiecka
 Boundary on Prosna River. Type of the habitat plot. Former German side

Ryc. 18 b. Granica na Prośnie. Typy działek siedliskowych. Dawna strona polska
 Boundary on Prosna River. Type of the habitat plot. Former Polish side

ZRÓŻNICOWANIE FIZJONOMII ZABUDOWY WZDŁUŻ GRANICY NA PIAŚNICY

Odcinek wzdłuż Piaśnicy i jez. Żarnowieckiego stanowił granicę II Rzeczypospolitej z Rzeszą od 1920 do 1939 r. Po dawnej stronie polskiej objęto badaniem sołectwa: Dębki, Żarnowiec, Lubkowo, Nadole a po dawnej stronie niemieckiej sołectwa: Białogóra, Górczyn-Wierzchucino i Brzyno.

BUDYNKI MIESZKALNE

Po obu stronach omawianej granicy dominuje zabudowa przedwojenna, stanowiąca po dawnej stronie polskiej 63% próby, a po dawnej stronie niemieckiej 73%

Po stronie polskiej przeważają domy węższe niż 7 m, a po stronie niemieckiej szersze.

Równoliczne po stronie polskiej są domy jedno- i półtorakondygnacyjne, rzadsze domy dwukondygnacyjne, z kolei idą półtora- i jednokondygnacyjne.

Układ komunikacyjny budynków przedstawia się podobnie jak nad Prosną: po stronie polskiej 82% próby stanowią domy półtoratraktowe, rzadsze są dwu- i jednotraktowe. Po stronie niemieckiej dominuje typ dwutraktowy, następny jest półtoratraktowy, a jednotraktowe nie występują zupełnie.

Obie strony cechują się również odmiennymi typami funkcjonalnymi domów. Po stronie polskiej dominują domy trzyizbowe, spory jest też udział domów czteroizbowych, a mniejszy dwuizbowych. Nie występują zupełnie, dość liczne nad Prosną, domy jednoizbowe, niewielki jest również udział domów pięcioizbowych i większych. Natomiast po stronie niemieckiej nie ma nie tylko budynków jednoizbowych, lecz także dwuizbowych. Dominują tutaj domy pięcioizbowe i większe, stanowiąc 63% próby, następne są domy cztero- i trzyizbowe. Domy z dwoma kuchniami są nieco liczniejsze po stronie niemieckiej, znowu dzięki domom familijnym. Udział domów z komorą jest znacznie większy po stronie polskiej, ale udział domów z dwoma komorami jest jednakowy po obu stronach. Podobnie jak nad Prosną, strychy nie zamieszkane występują tylko po stronie polskiej, zamieszkane tylko po niemieckiej.

Materiał budowlany ścian jest zróżnicowany, ale po stronie polskiej wyraźna jest dominacja cegły, a po niemieckiej widać pewne zróżnicowanie materiałów budowlanych, choć dominuje tu także cegła. Po obu stronach zupełnie nie występuje kamień, pojawia się natomiast pewien udział gliny (po stronie niemieckiej) i gliny z cegłą (po obu stronach).

W odróżnieniu od obszarów nad Prosną w budownictwie domów mieszkalnych występuje mur pruski w obu odmianach: cegła z drewnem i glina z drewnem. Ogniotrwałość ścian jest większa po stronie niemieckiej.

Po obu stronach dominują dachy dwuspadowe, po stronie polskiej wyraźniej, gdyż stanowią 94%; resztę po stronie polskiej tworzą dachy płaskie, po stronie niemieckiej - płaskie i naczółkowe. Całkowity jest brak czterospadowych. Głównym materiałem pokrycia dachów jest papa, stanowiąca 31% próby po stronie polskiej i ponad połowę po niemieckiej. Często występuje też dachówka, której udział po stronie polskiej jest mniejszy, równy zresztą udziałowi eternitu. Stąd po stronie niemieckiej wszystkie dachy są ogniotrwałe a po stronie polskiej ich udział wynosi zaledwie 75%.

Wyposażenie domów jest znowu trochę lepsze po stronie niemieckiej, choć jednak po stronie polskiej jest ono lepsze niż nad Prosną. Wyposażenie w gaz jest po obu stronach podobne (35%); w wodę jest stuprocentowe po stronie polskiej i tylko nieco mniejsze po niemieckiej. Duży jest udział wodociągów komunalnych, których nie ma nad Prosną: obsługują one aż 91% zbadanych gospodarstw po stronie niemieckiej i 62% po stronie polskiej. Kanalizacja wyraźnie przeważa po stronie niemieckiej. Ustępy w budynku po stronie polskiej ma 31% badanych domów, a po stronie niemieckiej połowa. Także łazienki dominują po stronie niemieckiej. Lokalne CO nie występuje zupełnie po stronie polskiej, a po niemieckiej jego udział jest nieznaczny.

STODOŁY

Po dawnej stronie niemieckiej przeważają zdecydowanie stodoły przedwojenne i podobnie jest po dawnej stronie polskiej.

Po obu stronach dominującym materiałem budowy ścian jest drewno; mniejszy jest udział pustaków oraz muru pruskiego z gliny po stronie polskiej i z cegły po stronie niemieckiej (różnica zamożności). Stąd bardzo niski udział ścian ogniotrwałych po obu stronach, wynoszący tylko ok. 10%.

Dominują dachy dwuspadowe; po stronie polskiej występują też dachy płaskie, a po stronie niemieckiej jednospadowe. W pokryciu dachów przeważa papa, z niewielkim udziałem słomy i dachówki po stronie polskiej oraz dachówki i eternitu po stronie niemieckiej. Stąd wszystkie stodoły po stronie niemieckiej i tylko 80% po stronie polskiej wykazuje ogniotrwałość dachów. Wyposażenie w prąd i siłę jest lepsze po stronie niemieckiej.

BUDYNKI INWENTARSKIE I POZOSTAŁE BUDYNKI GOSPODARCZE

Wiek budynków inwentarskich przedstawia się podobnie jak wiek stodoł. Przeważają budynki przedwojenne po obu stronach, ale wyraźniej po dawnej stronie polskiej.

Po obu stronach materiałem ścian jest głównie mur pruski z cegły, następnie cegła oraz cegła z pustakami. Udział ścian ogniotrwałych jest nieco większy po stronie niemieckiej, jednak poniżej 50%.

Dachy po stronie polskiej są głównie dwuspadowe, jest też nieco płaskich; po stronie niemieckiej także zdecydowanie dominują dachy dwuspadowe, a trochę jest jednospadowych. Pokrycie dachów głównie stanowi papa.

Wyposażenie budynków jest gorsze po stronie polskiej. Przeważają obory typu płytkiego, ale po stronie niemieckiej stanowią one gros, świadcząc o nowoczesności hodowli.

Podział typów funkcjonalnych jest podobny po obu stronach: dominuje chlew z oborą, po stronie polskiej sporo jest też typu chlew z oborą i stajnią, po stronie niemieckiej zaś samych chlewów. Stajni jest mniej po stronie niemieckiej.

Inne budynki gospodarcze występują po obu stronach, choć są rzadkie. Po obu stronach występują szopy, zwane tu szauerami, głównie drewniane (po stronie polskiej wyłącznie drewniane) o dachach jednospadowych, krytych papą.

DZIAŁKI SIEDLISKOWE

Po obu stronach przeważają działki kwadratowe. Przewaga ta jest nieco wyraźniejsza po stronie niemieckiej, gdzie zaznacza się również pewien udział działek nieregularnych.

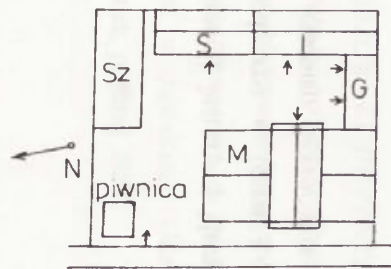
Pod względem usytuowania domu w stosunku do drogi strona polska cechuje się niewielką przewagą usytuowania równoległego. Po stronie niemieckiej nieco więcej działek leży w pewnym oddaleniu od drogi głównej.

Po obu stronach przeważają działki z dwoma budynkami, mniej jest trzybudynkowych, nie występują zupełnie działki pięcio - i więcej budynkowe.

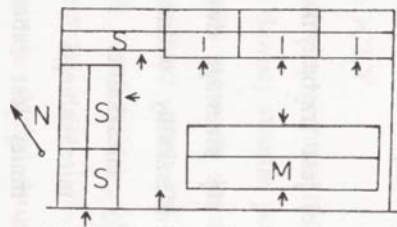
Pod względem typu zabudowy po stronie polskiej uwidacznia się przewaga dwóch typów obejmujących po 30% badanej próby, a mianowicie dom mieszkalny wolnostojący, a połączony budynek inwentarski ze stodołą, oraz same domy mieszkalne. Po stronie niemieckiej znaczny jest udział oddzielnie stojącego domu mieszkalnego i budynku inwentarskiego połączonego ze stodołą (ok. połowa próby), dużo mniej jest zabudowy typu dom wolnostojący i budynek inwentarski, pozostałe typy są jeszcze mniej liczne (ryc. 19 a, b).

ZRÓŻNICOWANIE FIZJONOMII ZABUDOWY WZDŁUŻ GRANICY KOŁO KRAKOWA

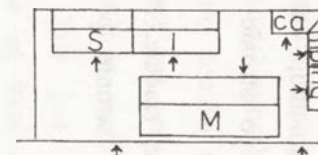
Badany odcinek granicy jest położony na północny-wschód od krakowskiej dzielnicy Nowa Huta. Stanowił granicę państwową pomiędzy Rosją (Królestwo Polskie) a Rzeczpospolitą Krakowską w latach 1815-1846, następnie był granicą pomiędzy Rosją i Austrią (Galicja) do 1918 r.

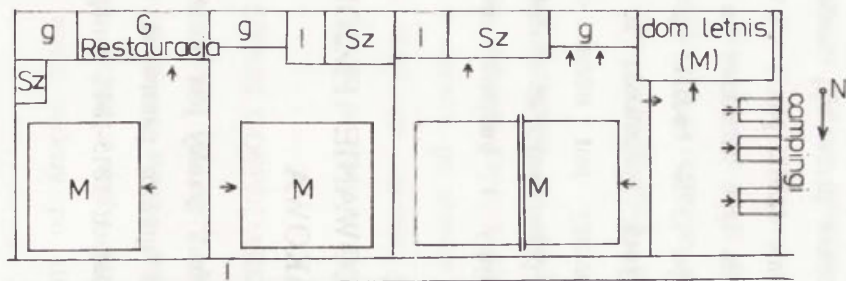
Wierzchucino 97

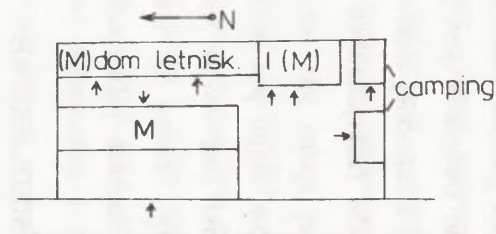
Górczyn (Wierzchucino 148)

Białogóra 32

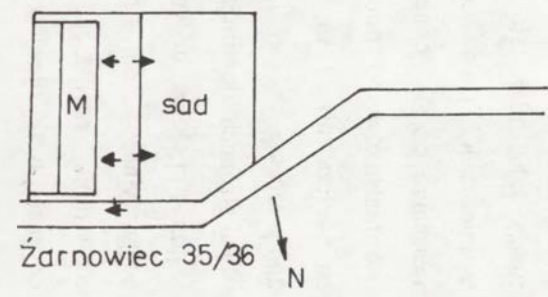
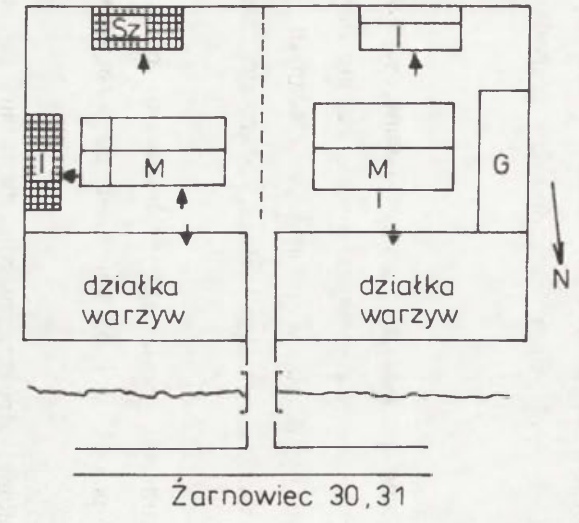
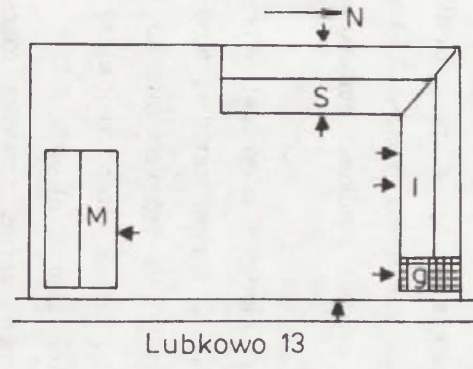

Białogóra 30, 34, 36

Białogóra 6

Ryc. 19 a. Granica na Piaśnicy. Typy działek siedliskowych. Dawna strona niemiecka
Boundary on Piaśnica River. Type of the habitat plot. Former German side

Ryc. 19 b. Granica na Piaśnicy. Typy działek siedliskowych. Dawna strona polska
 Boundary on Piaśnica River. Type of the habitat plot. Former Polish side

Zbadany odcinek granicy, o długości około 10 km, leży w gminie Kocmyrzów-Luborzyca w województwie miejskim krakowskim, graniczącej z miastem Krakowem. Zbadano 9 sołectw, w tym 5 leżących po dawnej stronie austriackiej: Dojazdów, Kocmyrzów, Sulechów, Zastów, Prusy i 4 po dawnej stronie rosyjskiej: Luborzyca, Wysiółek Luborzycki (z Piotrowicami), Maciejowice i Wiktorowice. Występuje tu specyficzna sytuacja, mianowicie granica państwowa przecinała wzdłuż głównej drogi jedną dużą wieś, której część rosyjska nazywała się Luborzyca, a część austriacka - Kocmyrzów. Ślady tego podziału przetrwały do dziś, m.in. w podwójnej nazwie wsi gminnej, stanowiącej jednak jeden organizm gospodarczy.

BUDYNKI MIESZKALNE

Na badanym obszarze zdecydowanie przeważają domy powojenne, stanowiąc po dawnej stronie rosyjskiej aż 80% wszystkich badanych domów, po stronie zaś austriackiej nieco tylko mniej. Sytuacja taka zdaje się być wyjątkowa; w żadnym ze zbadanych pięciu obszarów w różnych miejscach Polski nie spotkano takiego układu, odwrotnie, zawsze przeważały budynki mieszkalne przedwojenne.

Szerokość budynków po obu stronach granicy jest zróżnicowana; po stronie rosyjskiej połowa jest szersza niż 7 m, a połowa węższa, natomiast po stronie austriackiej 75% stanowią domy szersze.

Po obydwu stronach dominują domy jednokondygnacyjne (wyraźniej po stronie rosyjskiej) obejmując ponad połowę budynków, następne 25% stanowią po stronie rosyjskiej domy półtorakondygnacyjne, a po stronie austriackiej dwukondygnacyjne. Znaczny jest również udział po stronie rosyjskiej domów dwukondygnacyjnych, a po stronie austriackiej półtorakondygnacyjnych; niewielki po obu stronach jest udział domów 2,5-kondygnacyjnych. Nie można więc mówić o istotnych różnicach w zakresie wysokości budynków mieszkalnych po obu stronach granicy.

Różnice występują natomiast w układach komunikacyjnych budynków. Wprawdzie po obu stronach dominują domy półtraktowe, stanowiąc po stronie rosyjskiej 60%, a po stronie austriackiej połowę, ale już pozostałe typy wykazują duże zróżnicowanie. O ile po stronie rosyjskiej przypada na nie po 20% domów, to po stronie austriackiej układ jednotraktowy w ogóle nie występuje a pozostały typ - dwutraktowy stanowi aż 50%.

W układzie funkcjonalnym domów ponownie zaznacza się niewielka różnica na korzyść strony austriackiej. Po obu stronach dominują dwa typy, dwu- i trzyizbowe, z prawie jednakowym udziałem po ok. 66%, ale po stronie austriackiej domy czteroizbowe stanowią aż 20%, podczas gdy po stronie rosyjskiej dużo jest jednoizbowych i niewiele tylko cztero- i pięcioizbowych. Po obu stronach byłej granicy zdecydowanie dominują budynki z jedną kuchnią, lecz po stronie austriackiej częściej zdarzają się dwie kuchnie w domu (ok. 20%),

niż po stronie rosyjskiej, po której z kolei znacznie częściej napotymano komory (w 25% budynków). Strychy nie zamieszkane występują rzadko; zamieszkane są dość częste, te ostatnie odnotowano po stronie rosyjskiej w 33% domów, po stronie austriackiej w 20%. Piwnice dwukrotnie częściej występują po stronie rosyjskiej (w 20% domów).

W zakresie materiału budowlanego występują pewne różnice. Po stronie rosyjskiej nieznacznie większy jest udział budynków z cegły i pustaków (33% budynków), następnie mamy budynki z samej cegły (25%) i samych pustaków (20%). Niewiele jest domów z drewna. Rzadkie są domy z drewna i cegły oraz drewna i gliny, przy czym - choć jest to materiał typowy dla muru pruskiego - ten typ konstrukcji ścian jest sporadyczny i trudny do odkrycia pod tynkiem. Po stronie austriackiej również nieznacznie więcej jest domów drewnianych (33% próby - po tej stronie więcej było domów przedwojennych), 25% stanowią domy z cegły i pustaków, niewiele mniej jest domów zbudowanych z samej cegły i wreszcie z samych pustaków. Incydentalnie zdarzają się domy z drewna i cegły. Taki rozkład typów materiałów budowlanych powoduje, iż ściany domów po stronie rosyjskiej są ogniotrwałe w 80% budynków, a po stronie austriackiej tylko w 64% budynków w zbadanej próbie.

Różnice typów dachów są także niewielkie: po obu stronach dominują dachy dwuspadowe (po stronie rosyjskiej stanowią 80% próby, a po stronie austriackiej tylko 60%). Płaskich dachów jest więcej po stronie austriackiej, naczółkowych natomiast po rosyjskiej, ale po stronie austriackiej występuje sporo dachów czterospadowych, zupełnie niespotykanych po przeciwnej stronie granicy. Po obydwu stronach dachy są przeważnie pokryte dachówką, po stronie rosyjskiej w małym stopniu również blachą i papą, a po stronie austriackiej papą, eternitem i blachą. Po obu stronach 90% dachów ma ogniotrwałe pokrycie.

Podobnie wygląda też wyposażenie domów w gaz butlowy (ma go połowa domów). Pewne różnice istnieją w wyposażeniu domów w wodę; po stronie rosyjskiej ma ją 66% gospodarstw, dzięki wodociągowi komunalnemu, którego nie doprowadzono jednak do wszystkich domów. Natomiast po stronie austriackiej udział wodociągów jest mniejszy (57%), ale uzupełniają go dodatkowo studnie (14%), co w sumie daje lepsze wyposażenie w wodę (71%), niż po stronie rosyjskiej. Kanalizacja częściej występuje po stronie rosyjskiej, choć i po przeciwnej stronie ma ją ponad połowa domów. Stosunek liczby ustępów w budynkach do liczby ustępów poza budynkami jest podobny po obu stronach (odpowiednio 43% i 57%). Łazienki ma również ponad połowa budynków. Różnice występują ponownie w systemie ogrzewania budynków: po stronie rosyjskiej wyraźnie dominują (71%) piece węglowe, 25% stanowi CO, sporadycznie zaś występują piece elektryczne. Po stronie austriackiej też dominują piece węglowe, ale ma je tylko niespełna 66% domów, podczas gdy reszta wyposażona jest w CO.

Generalnie trudno jest określić, po której stronie standard budunków mieszkalnych jest wyższy. Atuty budynków po stronie rosyjskiej to: często nowsze, powojenne budownictwo, rzadkie domy drewniane a częstsze z cegły i pustaków, bardziej ogniotrwałe; częściej spotyka się budynki skanalizowane. Atuty budynków po stronie austriackiej to: większość budynków szersza niż 7 m, więcej domów dwukondygnacyjnych, lepsze układy komunikacyjne domów, więcej domów czteroizbowych (budynki są na ogół większe), lepsze wyposażenie w wodę i częstsze centralne ogrzewanie.

STODOŁY

Po obu stronach zdecydowanie dominują stodoły powojenne (wyraźniej po dawnej stronie rosyjskiej) zbudowane przeważnie z drewna, rzadziej z pustaków, a po dawnej stronie austriackiej czasem z drewna z cegłą i drewna z pustakami. Powoduje to, iż udział ogniotrwałych ścian stodół jest bardzo niski (posiada je 12% badanych stodół po stronie rosyjskiej i tylko 9% po stronie austriackiej).

Po obu stronach dachy są wyłącznie dwuspadowe; po stronie austriackiej kryte są dachówką, po stronie rosyjskiej oprócz przeważnie pokrytych dachówką spotyka się też kryte słomą i eternitem (po 13% próby).

Stodoły po stronie austriackiej są lepiej wyposażone w prąd (66%, a po stronie rosyjskiej tylko 33%). Odwrotnie wygląda wyposażenie w siłę; pod tym względem lepiej prezentuje się strona rosyjska (87% stodół).

Spośród wszystkich badanych obszarów, na dawnym pograniczu austriacko-rosyjskim udział stodół jest najwyższy (ma je ponad 80% gospodarstw), co wiąże się z jego wybitnie rolniczym charakterem i małym udziałem gospodarstw nierolniczych, pomimo sąsiedztwa tego obszaru z kombinatem metalurgicznym w Nowej Hucie.

BUDYNKI INWENTARSKIE

Podobnie jak w przypadku stodół, wysoki jest udział budynków inwentarskich na badanym obszarze, ale taka sytuacja występuje także na Mazurach i na pograniczu wielkopolskim. nieco wyższy jest udział budynków inwentarskich po dawnej stronie austriackiej (100%), niewiele niższy po dawnej stronie rosyjskiej.

Pewne różnice można zaobserwować w wieku budynków inwentarskich, gdyż po stronie rosyjskiej wszystkie są powojenne, a po stronie przeciwnej ponad 20% to budynki przedwojenne.

Stąd różnice w materiale ścian. Po stronie austriackiej dominują budynki z cegły (40%), niewiele mniej jest budynków z kamienia. Po stronie austriackiej nieliczne budynki inwentarskie zbudowano z drewna i cegły z pustakami, rzadkie są budynki z drewna z cegłą.

natomiast po stronie rosyjskiej 70% próby stanowią budynki zbudowane z pustaków, dużo mniej jest z cegły, a rzadko tylko zbudowano je z drewna z cegłą, cegły z pustakami i drewna z pustakami. Udział ogniotrwałych budynków inwentarskich po obu stronach jest podobny i wynosi 90%.

Zróżnicowanie widać także pośród dachów budynków inwentarskich. Po stronie rosyjskiej aż 83% budynków ma dachy dwuspadowe, po austriackiej tylko 60% stanowi ten typ; reszta dachów po obu stronach to dachy jednospadowe. Po obu stronach w pokryciu dachów przeważa dachówka; po stronie rosyjskiej sporadycznie występuje także eternit, a po stronie austriackiej nieco częściej papa i eternit. Ogniotrwałość dachów sięga 100% budynków inwentarskich zbadanych po stronie rosyjskiej, nieco mniejsza jest po stronie austriackiej.

Wyposażenie budynków inwentarskich jest znacznie lepsze po stronie rosyjskiej. Niemal wszystkie budynki mają tu prąd, ponad połowa ma wodę, a 25% siłę. Po stronie austriackiej siła występuje sporadycznie, tylko 29% budynków ma wodę, ale aż 20% kanalizację, a niektóre również wentylację, co świadczy o częstszym występowaniu nowoczesnych budynków inwentarskich po stronie austriackiej. Odziedziczyła się to również w udziale obór płytkich (niemal we wszystkich budynkach inwentarskich po stronie austriackiej i tylko w 66% próby po stronie rosyjskiej).

Typ funkcjonalny budynków jest również zróżnicowany. Po stronie rosyjskiej dominuje typ - chlew z oborą i stajnią; niewiele mniejszy jest udział typu chlew z oborą. Pozostałe typy są rzadsze (obora ze stajnią, sama obora i sam chlew). Po stronie austriackiej przeważa wyraźnie typ - chlew z oborą i stajnią, znacznie mniej jest typów chlew z oborą oraz sama obora, jeszcze mniej typu obora ze stajnią a rzadko tylko występują - sama stajnia i sam chlew.

Ogólnie można stwierdzić, że spośród wszystkich budynków w zagrodach pogranicza rosyjsko-austriackiego właśnie budynki inwentarskie wykazują największe zróżnicowanie. Pomimo, że wszystkie budynki inwentarskie po stronie rosyjskiej są powojenne, nie są one tak nowoczesne jak po stronie austriackiej i znacznie rzadziej spotyka się tu specjalizację hodowli, częstą już po stronie austriackiej (typ obory, rozkład typów funkcjonalnych dokumentują tę sytuację)

POZOSTAŁE BUDYNKI GOSPODARCZE

Budowle gospodarcze inne niż stodoły i budynki inwentarskie spotyka się rzadko po dawnej stronie rosyjskiej, natomiast dwukrotnie częściej po stronie austriackiej, gdzie ma je 33% gospodarstw. Są to głównie letnie kuchnie, mieszalnie pasz, spichlerze, warsztaty itp.

Po stronie rosyjskiej wszystkie są powojenne, po stronie austriackiej aż 33% jest przedwojennych. Po stronie rosyjskiej wszystkie zbudowano z kamienia i pokryto przeważnie

jednosпадowym dachem z dachówki oraz wyposażono w prąd i wodę. Stronę austriacką cechuje większe zróżnicowanie tych budowli. Z drewna bądź z pustaków zbudowano po 33% zbadanych tego typu budowli, resztę z cegły i cegły z pustakami. Stąd tylko 70% odpowiada wymogom ogniotrwałości. Jako ich zwieńczenie występują wszystkie typy dachów, przeważają jednak dachy dwuspadowe, dwukrotnie mniej jest dachów jednosпадowych i naczółkowych, jeszcze mniej zaś płaskich. Dachy pokryte są dachówką lub papą, co powoduje, że niespełna połowa z nich jest ogniotrwała. Także poniżej 50% omawianych budowli ma prąd i wodę.

Trudno jest porównywać zróżnicowanie fizjonomii innych budynków gospodarczych (poza stodołami i budynkami inwentarskimi), gdyż po dawnej rosyjskiej stronie granicy jest ich w próbie zbyt mało, by można wyciągać wnioski, ale już sam fakt częstości ich występowania po obu stronach granicy różnicuje badane pogranicza.

Szopy występują w połowie gospodarstw po stronie austriackiej i u niewielu mniej po stronie rosyjskiej. Zdecydowanie przeważają szopy drewniane, po stronie rosyjskiej jest też nieco zbudowanych z cegły; po stronie austriackiej znaczący jest udział szop z cegły i z pustaków. Stąd większa jest ogniotrwałość ścian szop po stronie austriackiej, ogólnie jednak jest niska, gdyż jej wymogom odpowiada zaledwie 20% badanych tego typu obiektów. Dachy szop po stronie rosyjskiej są przeważnie jednosпадowe lub dwuspadowe (równy udział), dużo mniej jest płaskich, których po stronie austriackiej w ogóle się nie spotyka; tutaj dominują dachy jednosпадowe. Po stronie rosyjskiej pokrycie dachu stanowi głównie dachówka z dużo mniejszym udziałem (równolicznym) eternitu i papy oraz drewna. Po stronie austriackiej zdecydowanie słabiej niż po drugiej stronie dominuje pokrycie dachów szop dachówką, ponad 33% dachów jest pokrytych papą, kilka procent drewnem. Udział ogniotrwałych dachów szop jest większy po stronie rosyjskiej i osiąga 70% próby.

Garaże występują po obu stronach dość rzadko (częściej jednak po stronie rosyjskiej, gdzie ma je 33% gospodarstw); wszystkie są powojenne i zbudowane z pustaków. Typy dachów garaży są już nieco zróżnicowane. Po stronie rosyjskiej połowa to dachy płaskie, resztę - po 25% próby - stanowią dachy jedno- i dwuspadowe. Po stronie austriackiej 75% próby stanowią dachy płaskie, resztę dwuspadowe. Pokrycie dachów po stronie rosyjskiej w 75% stanowi beton, a resztę dachówka. Po stronie austriackiej połowa garaży pokryta jest betonem, po 25% pokryto papą i dachówką. Wynika stąd, że ogniotrwałe są wszystkie badane garaże po stronie rosyjskiej i 75% garaży po stronie austriackiej. Po obu stronach wyposażenie garaży w wodę i prąd wynosi 50%.

DZIAŁKI SIEDLISKOWE

Także pośród działek siedliskowych obserwować można znaczne zróżnicowanie. Po dawnej stronie rosyjskiej dominują działki kwadratowe (66%), reszta to działki prostokątne; po dawnej stronie austriackiej połowę stanowią działki prostokątne, nieco mniej jest kwadratowych a rzadko tylko występują nieregularne.

Udział sposobów ustytuowania domu w stosunku do drogi po stronie rosyjskiej rozkłada się równomiernie na oba typy; po stronie austriackiej dominuje położenie domu równoległe do drogi (66% domów). Po stronie rosyjskiej dużo więcej (ponad połowa) domów jest oddalonych od drogi głównej, dojazdy są drogami gruntowymi; po stronie austriackiej niespełna 20% dojazdów od drogi głównej jest brukowana, rzadko są to drogi gruntowe.

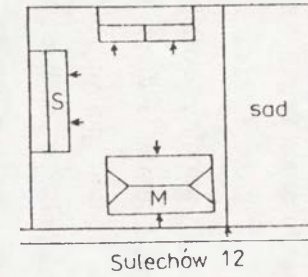
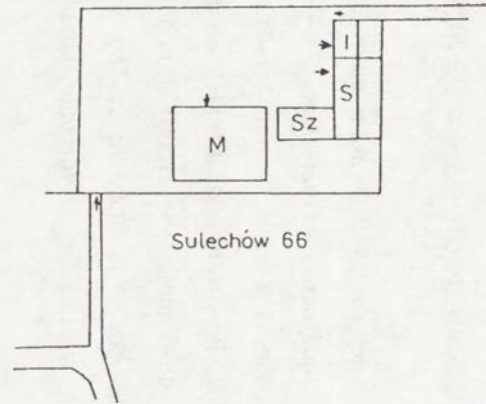
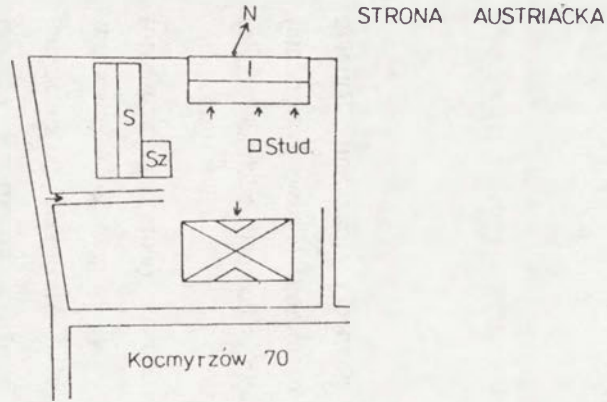
Zróżnicowana jest także liczba budynków w gospodarstwach. Po stronie rosyjskiej dominują gospodarstwa dwubudynkowe (44% gospodarstw), ponad 33% stanowią gospodarstwa trzybudynkowe, a 20% czterobudynkowe. Po stronie austriackiej połowę stanowią gospodarstwa trzybudynkowe, 29% - dwubudynkowe i prawie 20% - czterobudynkowe. Niewiele jest po tej stronie gospodarstw pięcio- i więcej budynkowych, których nie było po stronie rosyjskiej.

Inne są również typy zabudowy działki. Po stronie rosyjskiej prawie połowa działek reprezentuje typ odrębnej zabudowy: domu, stodoły i budynku inwentarskiego, 25% stanowi zblokowany układ budynku mieszkalnego z inwentarskim i stodołą, jeszcze rzadziej układ odrębnych: domu i stodoły oraz sam dom mieszkalny. Po stronie austriackiej zdecydowaną przewagę (ponad 60% próby) ma zabudowa odrębna, dużo mniej jest typów: dom i budynek inwentarski odrębne oraz odrębny dom i zblokowane pozostałe budynki; rzadko występują tu pozostałe typy: dom zblokowany z budynkiem inwentarskim i odrębnie stodoła oraz odrębne dom i stodoła (ryc. 20).

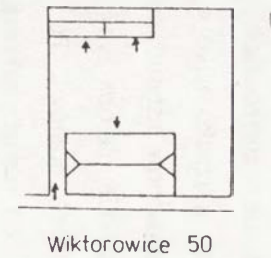
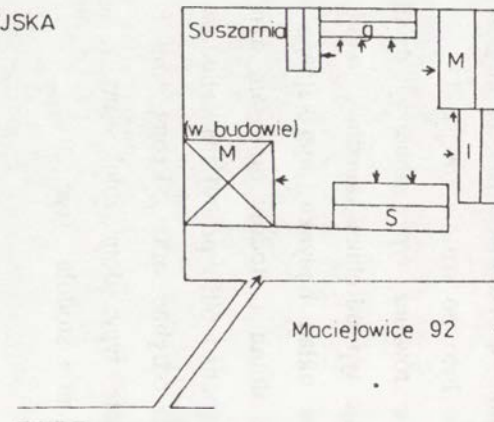
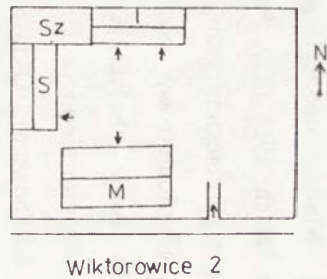
ZRÓŻNICOWANIE FIZJONOMII ZABUDOWY WZDŁUŻ MIĘDZYWOJENNEJ GRANICY NA MAZURACH

Wybrany do badania odcinek granicy jest położony pomiędzy jeziorami Rumian i Dąbrowa Wielka; stanowił granicę państwową pomiędzy Niemcami (Prusy Wschodnie) i Polską w latach 1918-1939. Przebieg północno-zachodniej części badanego odcinka granicy pokrywa się z przebiegiem granicy Rzeczypospolitej Szlacheckiej.

Badany 15-kilometrowy odcinek leży na terenie gmin Rybno (woj. ciechanowskie) i Dąbrówno (woj. olsztyńskie) i w dużej części pokrywa się z granicą województw. Po dawnej stronie niemieckiej objęto badaniem sołectwa: Brzeźno Mazurskie (z Leszczem, Kalbornią, Jakubowem), Okrągłe (z Kol. Okrągłe), Lewańd Wielki, a po stronie polskiej

STRONA ROSYJSKA

Ryc. 20. Granica koło Krakowa. Typy działek siedliskowych
Boundary in Cracow neighbourhood. Type of the habitat plot

sołectwa: Wądryń, Nowa Wieś Ostródzka (z Szczuplinami), Rumian, Naguszewo (z Kol. Naguszewo), Groszki (z Kol. Groszki).

BUDYNKI MIESZKALNE

Po obu stronach dawnej granicy polsko-niemieckiej zdecydowanie przeważają budynki przedwojenne, stanowiąc 71% wszystkich domów mieszkalnych.

Domy szersze niż 7 m nieznacznie częściej występują po stronie polskiej, podczas gdy po stronie niemieckiej stanowią połowę próby.

Podobna jest też struktura wysokości budynków: dominują domy jednokondygnacyjne (wyraźniej po stronie polskiej; po stronie niemieckiej stanowią tylko połowę), mniej jest półtorakondygnacyjnych (znacznie częściej występują po stronie niemieckiej), rzadko zaś spotyka się budynki dwukondygnacyjne. Na wyższe budynki nie natrafiono.

Po obu stronach granicy występuje wyraźne zróżnicowanie układów komunikacyjnych domów. Nigdzie nie ma domów jednoraktowych. Po stronie niemieckiej dominują wyraźnie domy dwutraktowe (stanowiące 60% próby), a po stronie polskiej - jeszcze wyraźniej - domy półtoratraktowe (aż 71%).

Znaczne zróżnicowanie można obserwować w zakresie układów funkcjonalnych. Po stronie polskiej wyraźnie przeważają domy trzyizbowe (66%), znacznie mniej jest domów czteroizbowych, a rzadko spotyka się domy dwuizbowe oraz pięcioizbowe i większe. Po stronie niemieckiej nieznacznie przeważają budynki czteroizbowe (40%), nieco mniej jest dwuizbowych oraz pięcioizbowych i większych, rzadko występują tak częste po stronie polskiej domy trzyizbowe. Po stronie polskiej 80% domów ma tylko jedną kuchnię, po stronie niemieckiej aż 57% domów dysponuje dwoma lub więcej kuchniami. Zamieszkane strychy są częstsze po stronie niemieckiej, ale ma je tylko 40% zbadanych domów.

Zróżnicowany jest też materiał budowlany. Po obu stronach przeważają domy z cegły, ale po stronie polskiej tylko nieznacznie, podczas gdy po stronie niemieckiej zdecydowanie (stanowiąc 77% domów). Po stronie polskiej dużą rolę jako budulec domów odgrywają też pustaki (prawie 33%), mniejszą rolę odgrywa drewno, nieznaczną zaś kamień i glina. Po stronie niemieckiej rzadko występują ściany domów z kamienia i pustaków. Taka struktura powoduje, że po stronie niemieckiej ściany wszystkich stodoł są ogniotrwałe a po stronie polskiej obraz ten nie jest tak korzystny.

Dominujący typ dachu jest podobny po obu stronach - dach dwuspadowy; po stronie polskiej zdarzają się też dachy płaskie i naczółkowe, po stronie niemieckiej - płaskie. Ponad połowę dachów po stronie polskiej pokrywa dachówka, 25% eternit, resztę papa, słoma i beton. Po stronie niemieckiej dachówka stanowi pokrycie aż 71% badanych domów,

niektóre pokryto eternitem a resztę betonem, co ponownie sprawia, że wyższy jest udział dachów ogniotrwałych po stronie niemieckiej (100%).

Wyposażenie domów w gaz jest podobne po obu stronach (ma go prawie 40% domów). Po stronie polskiej wodę z hydroforów ma ponad 33% domów, ponad 20% podłączonych jest do wodociągu komunalnego, niewiele gospodarstw ma własne studnie; łącznie tylko 66% gospodarstw posiada własne źródło wody, reszta czerpie ją od sąsiadów, a najczęściej z jezior (głównie do celów gospodarczych). Po stronie niemieckiej tylko nieco ponad połowa gospodarstw ma wodę, przy czym równy jest udział wody ze studni i z hydroforu. Wodociągów komunalnych w byłych wsiach niemieckich nie ma (gdzieniegdzie były, ale po wojnie zostały zdewastowane). Kanalizację ma tylko 40% domów po stronie polskiej i zdumiewająco mało po stronie niemieckiej (tylko 16%, co jest wskaźnikiem najniższym ze wszystkich zbadanych obszarów). Podobnie niekorzystnie wygląda tu wyposażenie w WC w budynku. Nie ma go aż 90% domów (po stronie polskiej 70%). W łazienki wyposażona jest niespełna jedna trzecia domów po stronie polskiej i tylko dziesiąta część domów po stronie niemieckiej. Rzadkie jest centralne ogrzewanie, choć nieco częstsze po stronie niemieckiej (występuje w 16% próby). Tak słabe wyposażenie domów w urządzenia komunalne odzwierciedla ogólny niedorozwój tego obszaru (najbiedniejszego regionu byłej Rzeszy) i to po obu stronach dawnej granicy.

Ogólnie biorąc, istotne zróżnicowanie powstałe na skutek istnienia granicy zaznacza się w komunikacyjnych i funkcjonalnych układach budynków mieszkalnych, nieco mniejsze zaś w materiale budowlanym, pokryciu dachów i wyposażeniu domów.

STODOŁY

Istotną różnicą jest to, iż po dawnej stronie polskiej tylko ponad połowa stodoł jest przedwojenna, podczas gdy po dawnej stronie niemieckiej aż ponad 90% wszystkich zbadanych stodoł zbudowano przed wojną.

Zróżnicowany jest w pewnym stopniu również materiał budowlany. Przeważa drewno, ale po stronie polskiej ważny jest udział kamienia i pustaków jako budulca, mniejszy jest udział cegły, a po stronie niemieckiej rzadko występuje kamień, częściej zaś cegła.

Po stronie polskiej wszystkie stodoły mają dachy dwuspadowe; po stronie niemieckiej ten typ też dominuje, ale ponad 14% próby to dachy płaskie. Zróżnicowane jest też pokrycie dachów. Po stronie polskiej równoliczne są stodoły kryte eternitem i papą, nieco mniej jest stodoł krytych dachówką i słomą, sporadycznie blachą. Po stronie niemieckiej najwięcej jest stodoł krytych papą, nieco tylko mniej dachówką, rzadziej już eternitem i blachą. Wynika stąd niewysoki udział ogniotrwałych ścian nie przekraczający 50% badanych stodoł.

Ogniotrwałość dachów stodół jest nieco wyższa, lecz relatywnie najniższa spośród wszystkich zbadanych obszarów (zaledwie ponad 60%) pomimo obowiązywania ustawy przeciwpożarowej.

Wyposażenie stodół przedstawia się po obu stronach dobrze; po stronie polskiej prawie wszystkie mają siłę i ponad połowa prąd, po stronie niemieckiej ponad 60% stodół ma prąd i 77% siłę.

Stodoły po obu stronach granicy są zróżnicowane pod wieloma względami, szczególnie wieku, materiału budowlanego, typu dachów i ich pokrycia.

BUDYNKI INWENTARSKIE

Wiek budynków inwentarskich jest różny; po dawnej stronie niemieckiej częściej występują przedwojenne, stanowiąc 66% próby, po stronie polskiej tylko ponad połowę budynków inwentarskich zbudowano przed wojną.

Większe zróżnicowanie wykazuje materiał budowlany. Po stronie polskiej ponad połowę stanowią budynki kamienne, prawie 33% zbudowane z cegły, mniej jest budynków z pustaków. Natomiast po stronie niemieckiej 66% budynków inwentarskich zbudowano z cegły, mniej z pustaków i cegły z kamieniem, rzadko tylko z kamienia. Ściany wszystkich zbadanych po obu stronach budynków inwentarskich są ogniotrwałe.

Dachy dwuspadowe dominują całkowicie po stronie polskiej, sporadycznie występują tu też dachy płaskie. Po stronie niemieckiej typ dwuspadowy również dominuje, ale znaczący jest także udział dachów jednospadowych i nieco mniejszy udział dachów płaskich. Pokrycie dachów budynków inwentarskich nie jest już tak silnie zróżnicowane. Po obu stronach przeważają dachy pokryte dachówką (po stronie polskiej pokryto nią prawie połowę budynków), mniej jest pokrytych eternitem (po stronie polskiej) oraz papą i eternitem (po stronie niemieckiej). Po stronie polskiej występują też czasem dachy pokryte papą, blachą i słomą, po przeciwnej stronie - tylko blachą. Ognioodporność dachów wynosi 66% po stronie niemieckiej, nieco większa jest po stronie polskiej.

Typy funkcjonalne są bardziej zróżnicowane. Po stronie polskiej 33% stanowi typ: chlew z oborą i stajnią, nieco tylko mniej stanowią: sam chlew oraz sama obora; czasem występuje też obora ze stajnią. Po stronie niemieckiej prawie połowa budynków inwentarskich spełnia wyłącznie funkcję chlewu, mniej niż 33% budynków reprezentuje typ: chlew z oborą, rzadziej występuje sama obora, oraz chlew z oborą i stajnią.

Ogólnie biorąc, w zakresie budynków inwentarskich występuje dość istotne zróżnicowanie pod względem materiału budowlanego, pokrycia dachów, typu funkcjonalnego oraz wyposażenia budynków, gdyż tylko wyposażenie w elektryczność jest podobne (jednakowo wysokie po obu stronach - 90% próby). Wyposażenie w inne urządzenia jest zdecydowanie lepsze po stronie polskiej. Prawie połowa budynków ma siłę, jedna trzecia wodę a jedna

czwarta kanalizację. Po stronie niemieckiej elementy te występują sporadycznie (najlepiej wyposażone są budynki inwentarskie w wodę, gdyż ma ją ponad 10%). Na tym tle zaskakujący jest fakt, że wszystkie obory po stronie niemieckiej reprezentują typ płytki, podczas gdy po stronie polskiej tylko 87%.

Istotne jest również to, że budynków inwentarskich jest po stronie polskiej więcej niż gospodarstw (po stronie niemieckiej tyle samo co gospodarstw). Ponieważ nie wszystkie badane gospodarstwa były typowo rolnicze oznacza to, że niektóre mają więcej niż jeden budynek inwentarski.

POZOSTAŁE BUDYNKI GOSPODARCZE

Na badanym obszarze liczba innych budynków gospodarczych jest najmniejsza ze wszystkich zbadanych regionów (cztery budynki w próbie), nic więc nie można wnosić o ich zróżnicowaniu, poza stwierdzeniem, iż trzy spośród nich znajdują się po dawnej stronie polskiej.

Szopy (często po stronie niemieckiej nazywane szauerami) także występują sporadycznie, ale po obu stronach równolicznie (po 6). Zróżnicowane są materiałem budowlanym. Po stronie polskiej wszystkie są kamienne, po stronie niemieckiej zbudowane z bardziej różnorodnego budulca - drewna, cegły i pustaków. Niewielkie zróżnicowanie zanotowano w typie i pokryciu dachów szop.

Garaże występują niezwykle licznie po stronie polskiej, gdzie ma je prawie połowa gospodarstw; jest to największy udział pośród badanych obszarów. Po stronie niemieckiej zanotowano tylko jeden. Wszystkie garaże są powojenne, 75% z nich zbudowano z pustaków, resztę z cegły. Występują dachy wszystkich typów (najwięcej jest płaskich), ponad połowę tych budowli pokryto betonem, resztę papą i eternitem. Ponad połowa garaży ma prąd a 20% wodę.

Pozostałe odnotowane budowle to nowe domy mieszkalne w budowie. Po każdej ze stron odnotowano zaledwie dwa takie obiekty, co świadczy o małym ruchu budowlanym.

W omawianej kategorii zabudowy trudno mówić o różnicy pomiędzy oboma obszarami z powodu małej liczby obiektów, bądź drastycznej różnicy w ich liczebności po obu stronach (np. garaże), co już świadczy o zróżnicowaniu, choć trudne jest do wyjaśnienia (nie badano czy garaże są wykorzystywane zgodnie z przeznaczeniem czy budowane na "wyrost").

DZIAŁKI SIEDLISKOWE

Po dawnej stronie polskiej zdecydowanie dominuje typ działki prostokątnej; kwadratowe stanowią tylko ponad 25%. Po dawnej stronie niemieckiej przewagę, choć nieco mniejszą ma również typ prostokątny.

Po obu stronach zdecydowanie przeważa (w 90%) usytuowanie domu równoległe do drogi. Dom po stronie polskiej rzadko jest oddalony od drogi głównej, po stronie niemieckiej zdarza się to nieco częściej. W takim przypadku dojazd do domu jest drogą gruntową.

Pewne zróżnicowanie występuje w liczbie budynków na działce. Po obu stronach (bardziej po stronie niemieckiej) dominuje typ działki trzybudynkowej, nieco tylko ustępuje mu typ dwubudynkowy, rzadziej spotyka się czterobudynkowy, a tylko sporadycznie jednobudynkowy. Po stronie polskiej występuje jeszcze typ pięcio- i więcejbudynkowy.

Typ funkcjonalny jest również podobny po obu stronach. Dominuje (wyraźniej po stronie niemieckiej) zabudowa rozdzielna. Tylko 25% próby po stronie polskiej stanowi dom wolnostojący i stodoła zblokowana z budynkiem inwentarskim; 20% próby po stronie przeciwnej tworzy typ odrębnie stojącego domu i budynku inwentarskiego. Po stronie niemieckiej występuje jeszcze typ: odrębny dom a zblokowane budynki gospodarcze oraz sam dom, po stronie polskiej natomiast typ: dom i budynek inwentarski oddzielne oraz - rzadko - typ: dom zblokowany z budynkiem inwentarskim (ryc. 21 a, b).

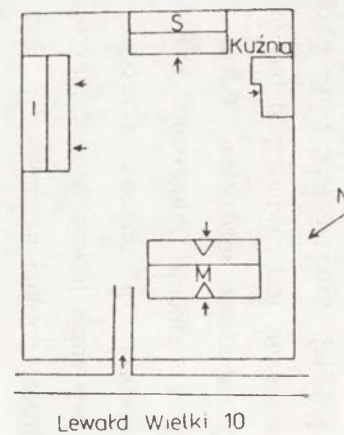
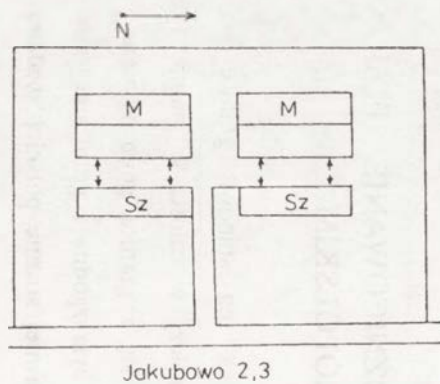
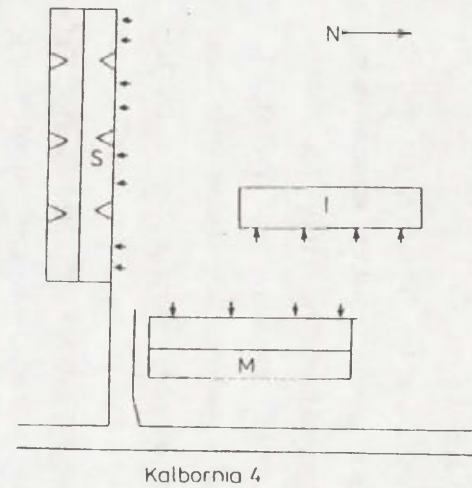
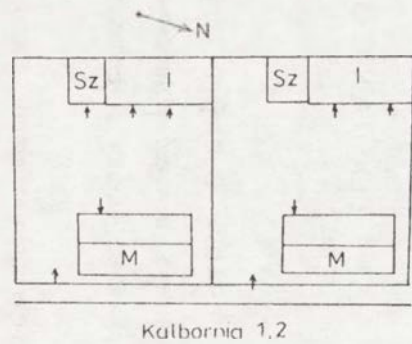
Duże zróżnicowanie występuje pod względem wielkości gospodarstw. Po stronie polskiej równoliczne (stanowiące po 25% próby) są średnie i duże gospodarstwa, nieco tylko mniej jest gospodarstw karłowatych, rzadko występują małe. Po stronie niemieckiej gospodarstwa rolnicze występują w ogóle rzadziej niż po stronie polskiej; wśród nich równoliczne są gospodarstwa małe i duże (z których każdy typ stanowi ponad 16%), mniej jest karłowatych i średnich.

Ogólnie biorąc, w zakresie działek siedliskowych nie obserwuje się znacznego zróżnicowania badanych obszarów.

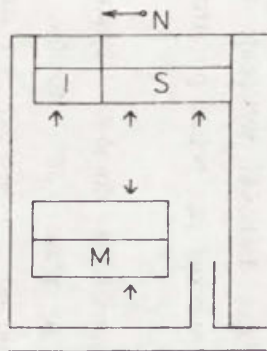
ZRÓŻNICOWANIE FIZJONOMII ZABUDOWY NA POGRANICZU WIELKOPOLSKIM

Odcinek ten stanowił granicę polsko-niemiecką w latach 1919-1939. Dziś jego część północna leży w całości w gminie Pszczew województwa gorzowskiego, a część południowa pokrywa się z granicą gmin Pszczew i Miedzichowo. Do 1975 r. całość granicy w badanym odcinku była zgodna z granicami gmin.

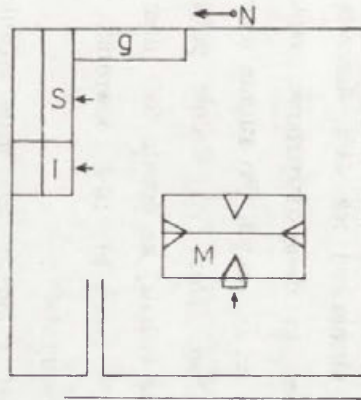
Po dawnej stronie polskiej zbadano sołectwa: Wrony, Silna, Święchocin w gminie Pszczew i Nowa Silna w gminie Miedzichowo, a po dawnej stronie niemieckiej sołectwa: Borowy Młyn, Szarcz oraz osiedle Jeziernik (zwane też lokalnie "Wybudowanie", leżące w obszarze Pszczewa) w gminie Pszczew. Całkowita długość badanego odcinka granicy wynosi około 15 km.

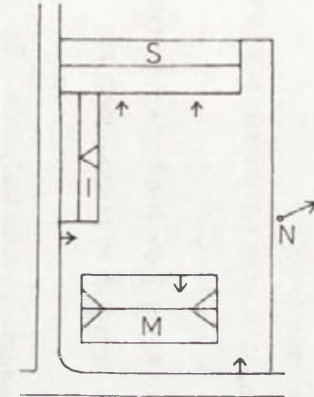
Ryc. 21 a. Granica na Mazurach. Typy działek siedliskowych. Dawna strona niemiecka
Boundary in Masuria. Type of the habitat plot. Former German side.

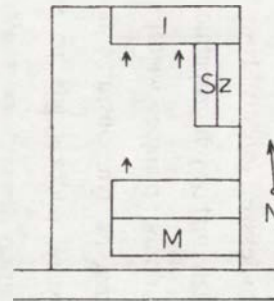
Rumian 49

Rumian 47

Naguszewo 1

Wądryń 4

Ryc. 21 b. Granica na Mazurach. Typy działek siedliskowych. Dawna strona polska
Boundary in Masuria. Type of the habitat plot. Former Polish side

BUDYNKI MIESZKALNE

Po dawnej stronie polskiej 86% próby stanowią domy przedwojenne, po dawnej stronie niemieckiej wszystkie domy są przedwojenne. Jest to najwyższy udział domów przedwojennych we wszystkich badanych obszarach pogranicza polsko - niemieckiego.

Po obydwu stronach dominują domy szersze niż 7 m, stanowiąc po stronie polskiej 77%, a po niemieckiej 90% próby.

Nie ma istotnych różnic w wysokości budynków. Przeważają jednokondygnacyjne (stanowią prawie 66%), po stronie polskiej prawie 33% to domy półtorakondygnacyjne, rzadko występują dwukondygnacyjne.

Niewielkie różnice występują też w układach komunikacyjnych budynków. Po stronie polskiej dominują budynki półtraktowe, mniej jest dwutraktowych, jeszcze mniej jednoraktowych. Ten ostatni typ domów po stronie niemieckiej w ogóle nie występuje, a reszta typów rozkłada się podobnie jak po stronie polskiej, choć większy jest udział domów dwutraktowych, które stanowią 25%.

Bardziej zróżnicowane są układy funkcjonalne. Po stronie polskiej 44% domów ma trzy izby, 29% domów cztery izby, mniej jest budynków dwuizbowych, rzadko spotyka się jednoizbowe oraz pięcioizbowe i większe. Po stronie niemieckiej też 44% stanowią domy pięcioizbowe i większe (często tzw. "familijne"), 25% to domy trzyizbowe, mniej jest dwuizbowych i czteroizbowych, zupełnie nie ma domów jednoizbowych. Po stronie niemieckiej 38% stanowią domy mające więcej niż jedną kuchnię, które po stronie polskiej są rzadkością. Uderza na tym obszarze fakt, że po stronie polskiej aż prawie 66% domów ma zamieszkane strychy, podczas gdy po stronie niemieckiej mniej niż 20%, odwrotnie niż we wszystkich zbadanych dawnych pograniczach polsko - niemieckich.

Charakterystyczne dla tego obszaru, inaczej niż gdzie indziej, jest małe zróżnicowanie materiału budowlanego. Po obu stronach 87% próby stanowią budynki z cegły, po stronie polskiej resztę tworzą domy zbudowane z drewna z gliną a po stronie niemieckiej drewno z gliną i drewno z cegłą - tzw. pruski mur (obu typów). Ogniotrwałość ścian po obu stronach jest dość wysoka, sięgając 88%.

Typy dachów również nie są zróżnicowane. Po stronie niemieckiej wszystkie domy pokrywa dach dwuspadowy, po stronie polskiej rzadko występuje jeszcze dach płaski, ale pokrycie jest bardziej zróżnicowane; obok dominującej dachówki występuje także papa, rzadziej eternit. Ogniotrwałość dachów po stronie niemieckiej jest pełna, po stronie polskiej wynosi 86%.

Pewne zróżnicowanie występuje w zakresie wyposażenia domów. Użytkowanie gazu butlowego jest częstsze po stronie polskiej, ma go prawie 38% domów, po stronie niemieckiej tylko niespełna 20%. Wyposażenie w wodę po obu stronach jest stuprocentowe,

ale po stronie polskiej składają się na nie w prawie 60% studnie, resztę tworzą hydrofony. Po stronie niemieckiej, aż ponad 80% domów zaopatrują w wodę wodociągi komunalne. Również kanalizacja występuje we wszystkich budynkach po stronie niemieckiej i w połowie budynków po stronie polskiej. Duże jest także zróżnicowanie pod względem istnienia WC w budynku; występuje w ponad 66% budynków po stronie niemieckiej i 43% po polskiej. Jeszcze większe są dysproporcje, jeżeli chodzi o posiadanie łazienek (ma je 80% domów po stronie niemieckiej i mniej niż 33% po stronie polskiej) oraz centralnego ogrzewania (w 33% domów po stronie niemieckiej, rzadko zaś po stronie polskiej, bo tylko w 14% domów).

Ogólnie biorąc, zróżnicowanie budynków jest dość duże, ale nie wyraża się w wyglądzie zewnętrznym budynków (podobny wiek, wielkość, wysokość), lecz w ich układzie funkcjonalnym, pokryciu dachów i wyposażeniu.

STODOŁY

Niemal wszystkie stodoły na badanym obszarze pochodzą sprzed wojny.

Dość jednorodny, choć zróżnicowany po obu stronach granicy jest materiał budowlany. Po dawnej stronie polskiej 60% to stodoły z cegły, reszta - równolicznie - to stodoły z drewna z cegłą i drewna; po dawnej stronie niemieckiej ponad połowa zbudowana jest z drewna, a reszta z cegły. Ogniotrwałość też więc jest zróżnicowana: po stronie polskiej - 60%, po niemieckiej tylko niespełna 50%.

Dachy wszystkich stodół są dwuspadowe, ale ich pokrycie już jest różne. Jednorodne jest po stronie polskiej: 90% kryte dachówką, reszta słomą. Po stronie niemieckiej struktura jest znacznie bardziej złożona: prawie połowa to dachy pokryte dachówką, jedna czwarta - eternitem, mniej jest dachów pokrytych blachą, jeszcze mniej słomą i papą. Wyższa ogniotrwałość dachów występuje zatem po stronie polskiej - 90%.

Wyposażenie stodół jest podobne po obu stronach, po stronie polskiej lepsze w siłę (90%), po niemieckiej w elektryczność (38%).

Sumując, zróżnicowanie stodół przejawia się głównie w materiale budowlanym i pokryciu dachu.

BUDYNKI INWENTARSKIE

Na badanym obszarze odnotowano najwyższy udział liczby budynków inwentarskich. Jest ich znacznie więcej, niż wynosi liczba gospodarstw; średnio na jedno gospodarstwo przypadają prawie dwa budynki inwentarskie (w skrajnym przypadku natrafiono po stronie niemieckiej na gospodarstwo mające 5 budynków inwentarskich, w tym dwa przeznaczone na inne cele).

Podobnie jak w przypadku stodół, choć nie tak wyraźnie dominują budynki przedwojenne, stanowiące ponad 66% próby po stronie polskiej i prawie 75% po stronie niemieckiej. Także materiał budowlany budynków inwentarskich jest jednorodny, głównie jest to cegła; tylko nieliczne budowle wzniesiono z drewna z cegłą (po obu stronach) oraz z pustaków (po stronie niemieckiej), bądź z drewna i pustaków (po stronie polskiej). Ogniotrwałość ścian po obu stronach przekraczając 90%, wyższa jest po dawnej stronie niemieckiej.

Dachy są po obu stronach niemal identyczne, dwuspadowe, sporadycznie zaś tylko jednospadowe, pokryte dachówką, czasem słomą lub eternitem. Aż 95% dachów jest ogniotrwałych.

Dość duże są różnice w wyposażeniu budynków inwentarskich. Po stronie polskiej ponad 66% budynków ma prąd, po stronie niemieckiej - prawie wszystkie. Siła częściej występuje po stronie polskiej - prawie w połowie budynków, a woda częściej po stronie niemieckiej - prawie w 77% budynków (po stronie polskiej tylko w 37%). Kanalizacja istnieje sporadycznie tylko po stronie niemieckiej.

Bardzo wyraźne są różnice w zakresie typu obory i typu funkcjonalnego budynków inwentarskich. Po stronie polskiej tylko nieco ponad połowa obór reprezentuje nowoczesny typ płytki, który po stronie niemieckiej stanowi aż 83% próby. Najczęstszym typem funkcjonalnym po stronie polskiej jest sama obora, niewiele rzadsze są: chlew z oborą i sam chlew; sporadycznie spotyka się pozostałe typy. Po stronie niemieckiej ponad połowę stanowi sama obora, ale prawie 40% - sam chlew; rzadziej występują chlew z oborą oraz chlew z oborą i stajnią.

Ogólnie, zróżnicowanie obu obszarów, jeśli chodzi o budynki inwentarskie, przejawia się w zakresie typu obory, typu funkcjonalnego oraz wyposażenia, w mniejszym zaś stopniu w wieku budynków.

POZOSTAŁE BUDYNKI GOSPODARCZE

Inne budynki gospodarcze występują częściej po dawnej stronie polskiej (w 20% badanych gospodarstw); dwie trzecie tych budynków zbudowano przed wojną. Po dawnej stronie niemieckiej występują rzadko. Ponieważ wszystkie domy mieszkalne po stronie niemieckiej są przedwojenne, stąd wniosek, że po tej stronie granicy nie istniał na badanym obszarze zwyczaj posiadania innych budynków gospodarczych, a ich funkcję pełniła część budynków inwentarskich, których w gospodarstwie było kilka. Można to uogólnić na całe Niemcy, gdyż identyczną sytuację odnotowano na Mazurach i Pomorzu, a nad Prosną po dawnej stronie niemieckiej w ogóle nie było innych budynków gospodarczych.

Szopy są dość rzadkie; po stronie polskiej ma je tylko 14% gospodarstw, a po stronie niemieckiej - połowa. Wszystkie są zbudowane z drewna (nieogniotrwałe), poza tym jednak

różnią się znacznie po obu stronach granicy. Po stronie polskiej wszystkie szopy pokryte są dachem jednospadowym z eternitu. Po stronie niemieckiej różnorodność dachów szop jest dużo większa: połowa jest płaskich, ponad jedna trzecia - dwuspadowych, resztę stanowią jednospadowe. Prawie 66% szop pokryto papą, 25% dachówką, resztę eternitem. Stąd ogniotrwałość dachów szop po stronie polskiej wynosi 100%, po stronie niemieckiej tylko 37%, co nie ma istotnego znaczenia wobec faktu, że ściany wszystkich szop są nieogniotrwałe.

Garáže występują po stronie polskiej w 20% zbadanych gospodarstwach, po stronie niemieckiej - w 25% gospodarstwach. Po stronie polskiej wszystkie są powojenne, po stronie niemieckiej sprzed wojny jest aż 75%. Znacznie zróżnicowany jest użyty materiał budowlany. Po stronie polskiej 66% garaży zbudowano z cegły, resztę z blachy; po stronie niemieckiej połowę garaży wzniesiono z pustaków, resztę - równolicznie - tworzą zbudowane z cegły i drzewa. Stąd ogniotrwałość ścian garaży osiąga 100% badanych obiektów po stronie polskiej i tylko 75% po stronie niemieckiej. Różne są też dachy garaży. Po stronie polskiej dominują dachy płaskie, a trzecią część stanowią dwuspadowe. Po stronie niemieckiej jest odwrotnie: większość to dachy dwuspadowe, a reszta płaskie. Po stronie polskiej pokrycie dachów garaży stanowi eternit, beton i blacha (po 33% ogółu liczby garaży), po stronie niemieckiej połowę garaży pokryto dachówką, resztę (po 25%) papą i eternitem. Ogniotrwałość dachów garaży jest identyczna jak w przypadku ścian. Wyposażenie garaży w wodę i prąd po stronie polskiej jest pełne, po stronie niemieckiej tylko połowa ma te udogodnienia.

DZIAŁKI SIEDLISKOWE

Można stwierdzić pewne zróżnicowanie kształtów działek. Po dawnej stronie polskiej dominują działki prostokątne (ponad 66% próby), ale po dawnej stronie niemieckiej ten typ obejmuje aż ponad 80%.

Podobne różnice istnieją w usytuowaniu domu w stosunku do drogi głównej: po obu stronach przeważa położenie prostopadłe, wyraźniejsze jest jednak po stronie niemieckiej (prawie 66% domów). Oddalenie domu od drogi głównej jest znacznie częstsze po stronie polskiej (w ponad połowie gospodarstw); po stronie niemieckiej jest rzadsze (w niespełną jedną trzecią gospodarstw). Po obu stronach dojazdy są drogami gruntowymi.

Mniejsze zróżnicowanie zanotowano w zakresie liczby budynków na działce. Po obu stronach przeważa typ trzybudynkowy (ponad 40% próby), a po ok. 25% stanowią typ czterobudynkowy po stronie polskiej i typ dwubudynkowy po obu stronach. Dużo rzadziej spotykano po stronie polskiej gospodarstwa jednobudynkowe, a po niemieckiej gospodarstwa jedno- cztero- oraz pięcio- i więcejbudynkowe.

Niewielkie jest też zróżnicowanie typu zabudowy działki, 75% próby stanowi typ zabudowy nie zblokowanej trzech elementów (domu mieszkalnego, budynku inwentarskiego i stodoły), mniej liczny jest typ obejmujący odrębnie stojące dom mieszkalny i budynek inwentarski, pozostałe typy są rzadkie: po stronie niemieckiej dom zblokowany z budynkiem inwentarskim oraz po stronie polskiej także dom zblokowany, ale ze stodołą, a budynek inwentarski stojący odrębnie (ryc. 22).

Po stronie polskiej znacznie większy jest udział gospodarstw rolniczych, dominują równoliczne gospodarstwa małe i średnie (każdy typ obejmuje ponad 29%), o połowę mniejszy jest udział gospodarstw karłowatych, a jeszcze mniej jest gospodarstw wielkich. Po stronie niemieckiej prawie trzecią część stanowią gospodarstwa duże, często około 50 hektarowe, sporo jest gospodarstw karłowatych, rzadziej spotyka się gospodarstwa średnie. Nie stwierdzono w badanej próbie występowania gospodarstw małych.

Ogólnie działki siedliskowe nie są wyraźnie zróżnicowane; różnice występują tylko w wielkości gospodarstw.

PORÓWNANIE ZRÓŻNICOWANIA FIZJONOMII ZABUDOWY POGRANICZY NAD PROSNĄ I NAD PIAŚNICĄ

Wykorzystując zebrany materiał, porównano dwa odcinki tej samej granicy polsko-niemieckiej, o różnej stabilności. Jeden względnie krótkotrwały (granica istniała tu tylko w okresie międzywojennym) nad Piaśnicą i jez. Żarnowieckim, drugi - wyjątkowo stabilny jak na granicę nie tylko w Polsce, ale nawet w Europie - na Prośnie koło Praszki i Gorzowa Śląskiego.

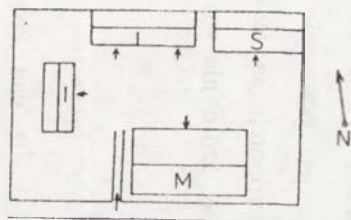
BUDYNKI MIESZKALNE

W obu przypadkach przeważają domy przedwojenne, lecz po stronie niemieckiej przewaga ta jest większa, niż po polskiej stronie dawnej granicy.

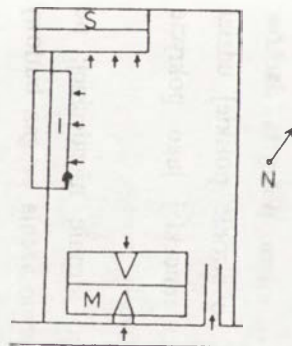
Na obu obszarach po stronie niemieckiej dominują domy szersze niż 7 m, a po stronie polskiej - węższe, ale nad Piaśnicą dominacja ta po stronie niemieckiej nie jest tak wyraźna jak nad Prosną.

Po stronie polskiej na obu obszarach przeważają domy jedno- i półtorakondygnacyjne, przy czym nad Piaśnicą grupy tych domów są równoliczne, a nad Prosną przeważają domy półtorakondygnacyjne. Po stronie niemieckiej nad Prosną przeważają domy półtorakondygnacyjne, mniej jest dwukondygnacyjnych, nad Piaśnicą zaś przeważają budynki dwukondygnacyjne, mniej jest jedno- i półtorakondygnacyjnych. Po obu stronach nad Prosną występują domy 2,5-kondygnacyjne, których nad Piaśnicą nie spotyka się w ogóle.

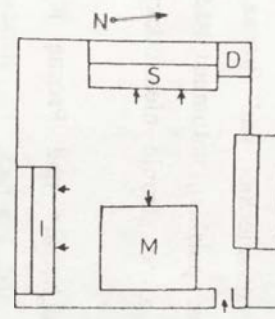
STRONA POLSKA

Nowa Sólna 2

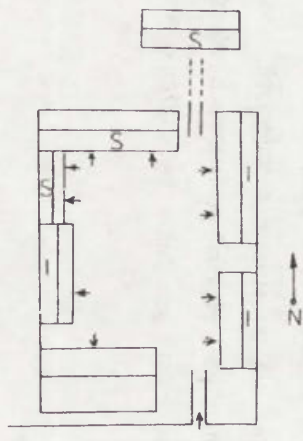

Święchocin 19

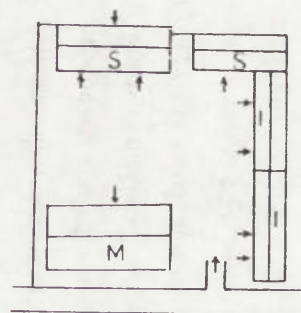

Sólna 41

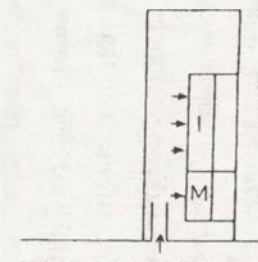
STRONA NIEMIECKA

Szarcz 17

Szarcz 14

Szarcz 20

Ryc. 22. Granica na pograniczu wielkopolskim. Typy działek siedliskowych
Boundary in Great Poland Borderland. Type of the habitat plot.

Na obu obszarach po stronie polskiej przeważają domy o układzie półotraktowym, a po stronie niemieckiej domy o układzie dwutraktowym. W obu przypadkach po stronie niemieckiej układy jednotraktowe nie występują, ale nad Piaśnicą są one rzadkie także po stronie polskiej, podczas gdy nad Prosną po tej stronie jest ich sporo.

Na Pomorzu liczniejsze są domy o wielu izbach, i to po obu stronach granicy. Nie ma tu zupełnie domów jednoizbowych, nie ma ich także po stronie niemieckiej nad Prosną. Strychy nie zamieszkane występują na obu obszarach tylko po stronie polskiej, natomiast nad Piaśnicą po tej stronie nie ma w ogóle strychów zamieszkałych, a po stronie niemieckiej jest ich też mniej niż nad Prosną.

Na obu obszarach jako materiału budowlanego używa się cegły, ale nad Prosną jej przewaga po stronie niemieckiej jest znacznie większa (1:2) niż nad Piaśnicą. Po stronie polskiej nad oboma rzekami widać większe zróżnicowanie materiału budowlanego niż po stronie niemieckiej.

Na obu obszarach dachy dwuspadowe mają niemal wszystkie domy po stronie polskiej i duża część domów po stronie niemieckiej, gdzie występują też dachy naczółkowe (liczniej nad Prosną). Nad Piaśnicą, po obu stronach, występują także dachy płaskie. Dominującym pokryciem dachów nad Prosną jest dachówka (z marginalnym udziałem pokrycia dachów eternitem po stronie polskiej). Odwrotnie jest nad Piaśnicą, gdzie po stronie polskiej udział papy i słomy w pokryciu dachów jest podobny, a po stronie niemieckiej jako pokrycie występują głównie papa i dachówka.

Na obu obszarach wyposażenie domów jest ogólnie lepsze po stronie niemieckiej; po stronie polskiej lepiej wyposażone są domy nad Piaśnicą. Udział wyposażenia w gaz butlowy jest podobny po stronach niemieckich obu pograniczy, dorównuje mu jednak udział po stronie polskiej nad Piaśnicą. Na Pomorzu większość wsi po obu stronach ma wodociągi komunalne, których nie ma zupełnie nad Prosną. Budynki po stronie niemieckiej są zawsze lepiej skanalizowane, lecz nad Prosną dysproporcja nie jest tak duża, jak nad Piaśnicą. Ciekawy w tym świetle jest fakt, iż po stronie polskiej nad Prosną WC w budynku ma więcej domów niż po stronie niemieckiej; natomiast na Pomorzu jest odwrotnie. Również udział łazienek jest większy po stronach niemieckich i znów dysproporcje są mniejsze nad Prosną, gdzie częste jest także wyposażenie w centralne ogrzewanie, które nie występuje na Pomorzu.

STODOŁY

W gospodarstwach Pomorza zanotowano mniejszy udział stodół niż nad Prosną, gdzie dominują po dawnej stronie polskiej stodoły powojenne a po dawnej stronie niemieckiej

przedwojenne. Odmienne jest nad Piaśnicą, gdzie po obu stronach przeważają stodoły zbudowane przed wojną.

Również materiał budowlany ścian jest odmienny; nad Prosną jest to głównie cegła, nad Piaśnicą - drewno.

Dachy są głównie dwuspadowe; na Pomorzu niewielki jest udział dachów płaskich po stronie polskiej i większy jednospadowych po stronie niemieckiej. Po obu stronach w pokryciu dachów przeważa nad Prosną dachówka, a na Pomorzu papa.

Wyposażenie stodoł w prąd i siłę jest większe po stronie niemieckiej na obu obszarach, ale nad Prosną jest ogólnie lepsze niż na Pomorzu.

BUDYNKI INWENTARSKIE I POZOSTAŁE BUDYNKI GOSPODARCZE

Nad Prosną przeważają budynki powojenne po dawnej stronie polskiej i przedwojenne po dawnej stronie niemieckiej, natomiast na Pomorzu po obu stronach przeważają budynki przedwojenne, lecz po stronie polskiej przewaga ta jest wyraźniejsza niż po stronie niemieckiej.

Nad Prosną jako materiału budowlanego najczęściej użyto kamienia po stronie polskiej i cegły po stronie niemieckiej, na Pomorzu jako materiał budowlany dominuje po obu stronach mur pruski, co dowodzi wpływów niemieckich na obszarze, który do 1918 r. należał do Niemiec.

Przeważają dachy dwuspadowe, mniejszy jest udział jednospadowych; wyjątkiem jest strona polska nad Piaśnicą, gdzie nie ma dachów jednospadowych, lecz tylko płaskie. Jako pokrycie dachu, nad Piaśnicą stosuje się głównie papę a nad Prosną dachówkę.

Wyposażenie budynków inwentarskich jest gorsze po stronie polskiej i gorsze po obu stronach nad Piaśnicą, niż nad Prosną. Przeważa płytki typ obór po obu stronach, częściej na Pomorzu, co świadczy o nowoczesności obór nad Piaśnicą.

Podział typów funkcjonalnych budynków inwentarskich jest na obu obszarach podobny, lecz nad Piaśnicą występuje jeszcze częściej niż nad Prosną układ: chlew z oborą.

Inne budynki gospodarcze występują po obu stronach na Pomorzu i tylko po stronie polskiej nad Prosną. Na Pomorzu spotkano też dużo mniej garaży niż nad Prosną.

DZIAŁKI SIEDLISKOWE

Po dawnej stronie polskiej nad Prosną przeważają działki prostokątne, a po stronie niemieckiej równoliczne są działki kwadratowe i prostokątne. Na Pomorzu po obu stronach przeważają działki kwadratowe; po stronie niemieckiej dodatkowo występują działki nieregularne.

Po stronie niemieckiej nad Prosną przeważa prostopadłe usytuowanie domu w stosunku do drogi, na pozostałych zaś obszarach równoległe, z wyraźną dominacją po stronie polskiej nad Prosną i stronie niemieckiej na Pomorzu. Oddalenie domu od drogi głównej jest częstsze na Pomorzu.

Liczba domów na działce jest na obu obszarach podobna, ale nad Piaśnicą nie występuje w ogóle typ pięciu i więcej domów na działce, spotykany po stronie niemieckiej nad Prosną.

Typ zabudowy działek jest również podobny na obu obszarach. Wyjątkiem jest relatywnie większy udział po stronie polskiej na Pomorzu typu gospodarstw, składającego się wyłącznie z budynku mieszkalnego, podczas gdy nad Prosną typ ten był częstszy po stronie niemieckiej.

Podsumowując można stwierdzić, że choć zróżnicowanie zabudowy obu pograniczy, zarówno nad Prosną jak i nad Piaśnicą, jest wyraźne, jak również wyraźne są różnice regionalne oraz pewne prawidłowości związane ze stylem architektonicznym obowiązującym w danym kraju, to jednak nie da się ustalić ewidentnego powiązania pomiędzy fizjonomią zabudowy a stabilnością granicy.

PODSUMOWANIE

Dokonana analiza zróżnicowania fizjonomii zabudowy względem dawnej granicy na wszystkich zbadanych obszarach pozwala na zestawienie wyników w jednolitej tabeli (tab. 3). Za różnicujące uznano ogółem 58 elementów fizjonomii zabudowy, z których 17 dotyczy budynku mieszkalnego, 6 - stodoły, 12 - budynku inwentarskiego, 17 - pozostałych budynków gospodarczych (4 - szop, 6 - garaży, 7 - innych budynków gospodarczych), zaś 6 dalszych elementów różnicuje działki siedliskowe i gospodarstwa rolne. Przyjęto, iż każdy z tych elementów może różnicować opisane obiekty w sposób wyraźny lub mniej wyraźny, co uwidoczniło w tabeli za pomocą odrębnych symboli.

Generalnie można powiedzieć, że różnice fizjonomii zabudowy wynikają przede wszystkim ze zróżnicowania budynków mieszkalnych, następnie budynków inwentarskich i działek siedliskowych. Mniejsze znaczenie różnicujące ma odmiennosc stodoł i szop. Inne budynki gospodarcze różnicują istotnie tylko obszary byłego Królestwa i Galicji, w pozostałych obszarach różnicujący jest już sam fakt ich występowania. Garaże natomiast różnią się istotnie tylko na pograniczu wielkopolskim. Żaden jednak element nie wskazuje istotnego zróżnicowania na wszystkich badanych obszarach (maksymalnie na czterech obszarach, mniej wyraźnie na piątym).

Tab. 3. Zróżnicowanie fizjonomii zabudowy i morfologii działki siedliskowej pograniczy wzdłuż byłych granic
Differentiation of the physiognomy of building and morphology of the habitat plot along former boundaries

Elementy różnicujące	Badane odcinki granic					Suma elementów wyraźnie różnicujących	Suma elementów mniej wyraźnie różnicujących	Suma elementów różnicujących
	Prosna	Mazury	Piaśnica	Pogranicze wielkopolskie	krakowskie			
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Budynki mieszkalne								
Wiek	+		x	+	x	2	2	4
Szerokość	+	x	+	+	+	4	1	5
Wysokość	x	x	+		x	1	3	4
Rozplanowanie	+	+	+	x	+	4	1	5
Liczba izb	x	+	+	+	+	4	1	5
Kuchnie	+	+	x	+		3	1	4
Strychy	+	+	+	+	x	4	1	5
Komory + piwnice	+		+		+	3	0	3
Materiał budowlany	+	+			x	2	1	3
Typy dachów	+		x	x	+	2	2	4
Pokrycia dachów		+	+	+		3	0	3
Gaz	+			+		2	0	2
Woda	+	+	x	+	x	3	2	5
Kanalizacja	x	+	x	+	x	2	2	4
WC	x	+	x			1	2	3
Łazienki	+	+	x	+		3	1	4
Ogrzewanie	x			+	x	1	2	3
Suma elementów wyraźnie różnicujących	11	10	7	11	5	+ - elementy wyraźnie różnicujące		
Suma elementów mniej wyraźnie różnicujących	5	2	7	2	7	x - elementy mniej wyraźnie różnicujące		
Suma elementów różnicujących	16	12	14	13	12	- - nie badano		
Stodoły								
Wiek	+	+	x		x	2	2	4
Materiał budowlany	+	+		+		3	0	3
Typy dachów		+				1	0	1
Pokrycia dachów		+		+	+	3	0	3
Elektryczność			+	x	+	2	1	3
Siła			+	+	+	4	0	4
Suma elementów wyraźnie różnicujących	2	5	2	3	3			
Suma elementów mniej wyraźnie różnicujących	0	0	1	1	1			
Suma elementów różnicujących	2	5	3	4	4			

cd. tab. 3.

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Budynki inwentarskie								
Występowanie		+				1	0	1
Wiek	+	x	x	x	+	2	3	5
Materiał budowlany	+	+	x		+	3	1	4
Typy dachów		+	+		+	3	0	3
Pokrycia dachów		x			x	0	2	2
Elektryczność	x		+	+	+	3	1	4
Siła	x	+	+	+	+	4	1	5
Woda		+		+		2	0	2
Kanalizacja	x	x	+			1	2	3
Wentylacja, klimatyzacja					x	0	1	1
Typ obory	+	x	+	+	+	4	1	5
Typ funkcjonalny	+	+		+	x	3	1	4
Suma elementów wyraźnie różnicujących	4	6	5	5	6	+ - elementy wyraźnie różnicujące		
Suma elementów mniej wyraźnie różnicujących	3	4	2	1	3	x - elementy mniej wyraźnie różnicujące		
Suma elementów różnicujących	7	10	7	6	9	- - nie badano		
Inne budynki gospodarcze								
Występowanie	x	x		+	+	2	2	4
Wiek					+	1	0	1
Materiał budowlany					+	1	0	1
Typy dachów					+	1	0	1
Pokrycia dachów					+	1	0	1
Elektryczność					+	1	0	1
Woda					+	1	0	1
Suma elementów różnicujących	1	1	0	1	7			
Szopy								
Występowanie			x	+		1	1	2
Materiał budowlany		x			x	0	2	2
Typy dachów		x		x	+	1	2	3
Pokrycia dachów		x	x	x	x	0	4	4
Suma elementów różnicujących	0	3	2	3	3			
Garaże								
Występowanie		+				1	0	1
Wiek				+		1	0	1
Materiał budowlany				+		1	0	1
Typy dachów	x			+	+	2	1	3
Pokrycia dachów				+	+	2	0	2
Wyposażenie				+		1	0	1
Suma elementów różnicujących	1	1	0	5	2			

cd. tab. 3.

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Działki siedliskowe								
Kształt	x	x	x	+	+	2	3	5
Usytuowanie domu	+		+	x	+	3	1	4
Oddalenie od drogi		+	+	+	+	4	0	4
Liczba budynków	x	x			+	1	2	3
Typ zabudowy	x	x			+	1	2	3
Wielkość gospodarstw	-	x	-	x	x	0	3	3
Suma elementów wyraźnie różnicujących	1	1	2	2	5	+ - elementy wyraźnie różnicujące		
Suma elementów mniej wyraźnie różnicujących	3	4	1	3	1	x - elementy mniej wyraźnie różnicujące		
Suma elementów różnicujących	4	5	3	5	6	- - nie badano		
Razem cały odcinek								
Suma elementów wyraźnie różnicujących	18	23	16	28	29			
Suma elementów mniej wyraźnie różnicujących	13	14	13	9	14			
Suma elementów różnicujących	31	37	29	37	43			

Spośród elementów charakteryzujących budynek mieszkalny, aż pięć ma duże znaczenie, ponieważ wyraźnie różnicuje obszary podzielone dawną granicą. Najostrzejsze zróżnicowanie wykazują: szerokość, rozplanowanie budynku, liczba izb mieszkalnych, zagospodarowanie strychu i wyposażenie w wodę. Nieco mniej znaczące zróżnicowanie mają: wiek budynku, wysokość, liczba kuchni, typ dachu, wyposażenie w kanalizację i łazienkę.

Najistotniejsze elementy różnicujące budynki inwentarskie to wyposażenie w siłę, typ i wiek obory, a dalej materiał budowlany, wyposażenie w elektryczność i typ funkcjonalny budynku.

Działki siedliskowe są w istotny sposób zróżnicowane przez kształt i oddalenie domu od drogi, w dalszej zaś kolejności przez usytuowanie domu w stosunku do drogi i typ zabudowy. Mniejsze znaczenie różnicujące ma liczba budynków w zagrodzie i wielkość gospodarstw.

Główne elementy różnicujące stodoły to wyposażenie w siłę i wiek budowli. Inne budynki gospodarcze różnicuje istotnie już sam fakt ich występowania. Jedynym elementem istotnie różnicującym szopy jest pokrycie dachu. Garaże natomiast nie są znaczącym czynnikiem

różnicującym, z wyjątkiem pogranicza wielkopolskiego, gdzie niemal wszystkie ich elementy w sposób istotny różnicują oba obszary.

Budynki mieszkalne najistotniej różnicują obszary nad Prosną na dawnym pograniczu wielkopolskim (11 cech istotnych), a niewiele im ustępuje obszar na Mazurach (10 cech). Znacznie mniejsze zróżnicowanie wykazują domy nad Piaśnicą (7 cech istotnych) oraz koło Krakowa (5 cech). Jednak zsumowanie różnicujących cech istotnych i drugorzędnych dla budynków mieszkalnych powoduje znaczne zmniejszenie rozbieżności. Najwięcej cech różnicujących mają domy nad Prosną (16), następnie nad Piaśnicą (14), na pograniczu wielkopolskim (13), na Mazurach i koło Krakowa (po 12).

Stodoły w sposób istotny różnicują obszary na Mazurach (5 cech istotnych), w mniejszym stopniu na pograniczu wielkopolskim i koło Krakowa (3 cechy). Podobnie wygląda sytuacja, gdy bierze się pod uwagę wszystkie cechy różnicujące (istotne i drugorzędne). Ogólnie biorąc, stodoły są elementem średnio różnicującym obszary po obydwu stronach granicy.

Znacznie ważniejszym wyróżnikiem badanych obszarów są budynki inwentarskie, które najbardziej różnicują obszary na Mazurach i koło Krakowa (6 cech istotnych), nieco mniej nad Piaśnicą i na pograniczu wielkopolskim. Jednak pod względem ogólnej sumy cech różnicujących wyraźna jest przewaga Mazur (10 cech) i Krakowa (9), przy siedmiu cechach dla Prosnicy i Piaśnicy i 6 (tj. zaledwie połowie cech ustalonych dla budynków inwentarskich) dla pogranicza wielkopolskiego.

Pozostałe budynki gospodarcze, dla których ustalono aż 17 cech różnicujących, nie są elementem szczególnie wyraźnie różnicującym obszary byłych pograniczy.

Szopy wpływają dość słabo na zróżnicowanie obszarów, odgrywając pewną rolę różnicującą tylko na pograniczu wielkopolskim i koło Krakowa (po 3 cechy, ale tylko po jednej istotnej) oraz na Mazurach (3 cechy). Garaże mają tylko na pograniczu wielkopolskim większe znaczenie różnicujące (5 cech istotnych), w mniejszym stopniu - koło Krakowa (2 cechy). Inne budynki gospodarcze (letnie kuchnie itp.) odgrywają dużą rolę tylko koło Krakowa (7 cech), powodując znaczny wzrost cech różnicujących na tym obszarze, niewspółmierny do faktycznego zróżnicowania. Wynika to z dużego zróżnicowania częstości występowania tych budynków po obu stronach granicy.

Działki siedliskowe są wszędzie ważnym elementem różnicującym, jednak tylko w okolicy Krakowa aż 5 cech należy do istotnych, a nad Piaśnicą i na pograniczu wielkopolskim tylko 2 cechy. Jeżeli chodzi o sumę cech różnicujących, największą notuje się dla okolic Krakowa (6 cech), następnie zaś dla Mazur i pogranicza wielkopolskiego (po 5 cech).

Ogólnie na 58 przyjętych cech różnicujących, koło Krakowa fizjonomia zabudowy różni się 43 cechami (co wynika z dużej roli różnicującej budynków gospodarczych i nieco zaciemnia

obraz). Na Mazurach i pograniczu wielkopolskim obszary oddzielone były granicą są różnicowane pod względem 37 cech, nad Prosną - 31, najmniej zaś nad Piaśnicą - 29.

Nie można jednak ustalić żadnej korelacji między stabilnością granicy a liczbą cech różnicujących. Potwierdza się natomiast, biorąc pod uwagę wspomniane "zafałszowanie" wyniku dla granicy koło Krakowa oraz wynik otrzymany dla budynków mieszkalnych, że znacznie mniej zróżnicowany jest obszar, gdzie granica przestała istnieć dość dawno.

ZAKOŃCZENIE

Podjęta próba określenia trwałości dawnych granic państwowych we współczesnym krajobrazie kulturowym Polski doprowadziła do szeregu ustaleń i wniosków. Badanie trwałości granic ograniczono do dwóch aspektów odzwierciedlających się w użytkowaniu ziemi (poprzez badanie jego formy) oraz morfologii (poprzez badanie fizjonomii zabudowy i morfologii działki siedliskowej). Pominięto natomiast bardzo istotne zagadnienie, jakim są trwałość granic w fizjonomii zabudowy wiejskiej, a także w świadomości społecznej.

Próby syntetycznego ujęcia wpływu granicy podejmowali dotychczas: R. Domański (1970), J.R. Mackay (1958) a także Z. Rykiel (1983, 1985). Metody te opierały się głównie na estymacji współczynników regresyjnego modelu grawitacji poprzez porównanie przepływów między obszarami nie oddzielonymi barierą z przepływami poprzez granicę. W niniejszej pracy badano jednak zjawisko statyczne, jakim jest użytkowanie ziemi i to w dodatku już historyczny w momencie badania jego stan. Stąd wyniknęła konieczność wprowadzenia wskaźnika e - nazwanego miarą efektu granicy (wzór 1). Przyjętą do badania zróżnicowania struktury użytkowania ziemi metodę można by zastosować także do drugiej, całkowicie odmiennej części pracy, dotyczącej trwałości granicy w fizjonomii zabudowy wsi i morfologii działki siedliskowej, gdyż oba te zjawiska też mają charakter losowy. Specyfika wynikała więc nie z charakteru badanego zjawiska (oba zjawiska dają się opisać przez statystyki), ale ze sposobu zbierania danych. O ile dla użytkowania ziemi posiadano wyczerpujące dane w postaci wiarygodnej próby, jaką jest "Bilans użytkowania ziemi w Polsce", pozwalającej na dokonywanie wszelkich operacji statystycznych, o tyle dla zbadania fizjonomii zabudowy wiejskiej takich materiałów nie ma. Dysponując niewielkimi możliwościami technicznymi nie można było także zgromadzić odpowiedniej próby, stąd konieczność porzucenia idei statystycznego opracowania zagadnienia. Zastosowano więc w tym celu poważnie zmodyfikowaną do potrzeb niniejszego opracowania metodę architektoniczną Z.M. Skołuby (1958). Metoda ta jest uniwersalna w tym sensie, że stosowana przy użyciu dużego zaangażowania środków pozwala na zgromadzenie materiału nadającego się od obróbki statystycznej, jednocześnie może być ona stosowana przy wykorzystaniu mniejszych

środków (nawet przeprowadzanej jednosobowo inwentaryzacji zabudowy) na dużych obszarach, ale wówczas zebrany materiał nadaje się jedynie do interpretacji opisowo - ikonograficznej.

*

Zarówno badania zróżnicowania użytkowania ziemi, jak również fizjonomii zabudowy wiejskiej wykazały prawdziwość postawionej na wstępie tezy, iż centralnie sterowany rozwój kraju po II wojnie światowej nie zdołał zatrzeć różnic w krajobrazie kulturowym spowodowanych dawnymi podziałami politycznymi terytorium Polski. Udało się wykryć pewne prawidłowości w tym zakresie. Najważniejsza wydaje się zmienna intensywność zróżnicowania (a więc trwałość) w zależności od stopnia stabilności granicy, dająca się opisać stosunkiem wprost proporcjonalnym. Prawidłowość ta odnosi się tylko do zróżnicowania użytkowania ziemi, natomiast w zróżnicowaniu fizjonomii zabudowy wiejskiej, bądź morfologii działek siedliskowych, nie znajduje ona potwierdzenia. Wynika to zapewne z większej trwałości w krajobrazie elementów użytkowania ziemi niż form osadniczych, niszczonej często w wyniku wojen i innych kataklizmów. Z zasady odbudowa po zniszczeniach nie powoduje dużych zmian w sposobie użytkowania ziemi i jego strukturze, ale zmienia diametralnie fizjonomię zabudowy, a często i rozplanowanie nie tylko działki siedliskowej, lecz także osiedli i miast. Dlatego można stwierdzić, iż zróżnicowanie fizjonomii zabudowy zależy od okresu, jaki upłynął do chwili badania od czasu zniesienia granicy politycznej i im dłuższy ten okres, tym zróżnicowanie mniejsze.

Trzeba też powiedzieć, że po II wojnie światowej władze Polski, dążąc do unifikacji Ziemi Odzyskanych z resztą kraju, prowadziły na tych obszarach odrębną politykę gospodarczą (istnienie Ministerstwa Ziemi Odzyskanych 1945-1949). Pod pewnymi względami nie doprowadziło to do ujednoczenia, a wprost przeciwnie, pogłębiło i utrwaliło różnice, odzierciedlające się w użytkowaniu ziemi jak i w fizjonomii zabudowy. Szczególnie duże różnice dotyczyły zasad reformy rolnej, kolektywizacji i przejmowania ziemi przez państwo (znacznie większy udział PGR-ów niż na pozostałym obszarze kraju). Mniejszy był tu nacisk na elektryfikację i rozwój infrastruktury, gdyż obszary te po wojnie były lepiej zagospodarowane niż reszta kraju, co obecnie już nie wszędzie jest widoczne. Innym czynnikiem wpływającym na rozwój tych ziem, szczególnie w dziedzinie budownictwa, była polityka zagraniczna i wynikająca z niej działalność propagandowa. Napięcie w okresie tzw. "zimnej wojny", propaganda zagrożenia ze strony Niemiec Zachodnich oraz zagrożenia wojną światową prowadzona w Polsce, a wspierana przez działalność ugrupowań "ziomkostw" i "wypędzonych" w RFN - wszystko to wpłynęło niekorzystnie na rozwój indywidualnego budownictwa na Ziemiach Odzyskanych, traktowanych przez przesiedloną na nie ludność polską jako obszary tymczasowo będące w polskim władaniu, co nie sprzyjało inwestycjom.

Znacznie skuteczniej udało się zatrzeć różnice pomiędzy byłymi zaborami w tych miejscach, gdzie nie miały wpływu wydarzenia II wojny światowej, a więc w strefie dawnej granicy Rosji z Austrią. Już władze Polski międzywojennej uzyskały duży sukces pod tym względem, a powojenne traktowanie tych obszarów jako jedności (w odróżnieniu od Ziemi Zachodnich) sprzyjało dalszej unifikacji. Ujednoczeniu fizjonomii zabudowy sprzyjało występowanie tu zabudowy o mniejszej wartości, która nie przetrwała w dobrym stanie okresu wojennego po czym została w dużej mierze zastąpiona nowym budownictwem indywidualnym.

W drugiej części przyjętej tezy była mowa o szczególnie wyraźnym zaznaczeniu się w krajobrazie kulturowym trwałości granic istniejących w początkowej fazie industrializacji ziem polskich. Po dokonaniu analizy otrzymanych wyników badania nie można tej części tezy potwierdzić w całej rozciągłości. Okazuje się, że choć okres industrializacji, przebiegający w różnych zaborach w różnym okresie z inną siłą i według odmiennych zasad, doprowadził do silnego zróżnicowania ich obszarów, w tym również użytkowania ziemi i fizjonomii zabudowy wiejskiej, to zróżnicowanie to nie było aż tak silne, by przetrwało w sposób nie zmieniony do dziś. Okres, jaki upłynął od rewolucji przemysłowej na ziemiach polskich, obfitował w tak dramatyczne wydarzenia, że to one pozostawiły ślady w krajobrazie kulturowym, w dużym stopniu niwelując pierwotne różnice. W dodatku fakt rozwoju zarówno Rzeszy jak i Polski w okresie międzywojennym spowodował nowe zróżnicowanie, zacierając te stare. I to właśnie owo międzywojenne zróżnicowanie daje się zaobserwować do dziś silniej, niż to z okresu zaborów. W pracy nie podjęto analizy fizjonomii zabudowy przemysłowej, w której być może dało by się jeszcze znaleźć ślady pierwotnego zróżnicowania, z okresu zaborów.

Potwierdza się też fakt, że zróżnicowanie szczególnie odziedziczyła się właśnie w użytkowaniu ziemi oraz fizjonomii zabudowy. Ale trzeba tu dodać, że nie tylko te dwa elementy są dobrymi dziedzinami do badania zróżnicowania, wynikającego z faktu istnienia w przeszłości granicy państwowej. Jest tu wielkie zadanie dla socjologii, gdyż w świadomości społecznej granica trwa bodaj silniej niż w przestrzeni geograficznej. Potwierdzają to wyniki badań studentów historii Uniwersytetu Warszawskiego (Holzer 1980). Również ciekawe są obserwacje dotyczące języka, w którym zróżnicowanie takie przejawia się dość silnie. Choć badanie rozplanowania działek siedliskowych przyniosło stosunkowo niewielkie rezultaty (wykryto mało prawidłowości), dla geografa interesujące byłoby zbadanie zróżnicowania rozplanowania osiedli. Wydaje się również, iż struktura użytkowania ziemi jest lepszym materiałem do badania trwałości granicy, ze względu na większą odporność na kataklizmy.

LITERATURA

- Alexander L.N., 1953, *Recent changes in the Benelux–German boundary*, Geogr. Rev., 43, s. 69–76.
- Arnold S., 1951, *Geografia historyczna Polski*, Warszawa.
- Augelli J.P., 1980, *Nationalization of Dominican borderlands*, Geogr. Rev., 70, s. 19–35.
- Barbag J., 1964, *Kształtowanie się granic politycznych oraz integracja i dezintegracja państw w latach 1900–1962*, maszynopis, Łódź.
- 1971, *Zarys geografii politycznej*, Warszawa.
- 1987, *Geografia polityczna ogólna*, Warszawa.
- Batowski H., 1953, *Terytorium Śląska w XVIII–XX w. Zmiany granic i powierzchni 1740–1950*, Przegł. Zach., 9, t. 3, z. 9–10, s. 351–365.
- Bernstein L., 1974, *Delimitation of international boundaries. A study of modern practice and devices from the viewpoint of international law*, Tel Aviv.
- Błoński A., (właśc. Pałucki W.), 1942, *Wracamy nad Odrę. Historyczne, geograficzne i etnograficzne podstawy zachodnich granic Polski*, Londyn.
- Bowman I., 1928, *The new world. Problems in political geography*. Yonkers on Hudson, N.Y.
- Bryński K., 1939, *Śląsk nad Olzą*, Lwów.
- Bujak F., 1914, *Maszkińce, wieś powiatu brzeskiego. Rozwój od 1900 do 1911*, Rozpr. Akad. Um. Wyzd. Hist.–Filozof., ser. II, t. 33, cz. 1, s. 1–160.
- Burghardt A.F., 1963, *Borderland. A historical and geographical study of Burgenland, Austria*, Madison (Wisc.).
- Burszta J., 1954, *Budownictwo wiejskie w kluczu Runowskim pod Nakłem w I połowie XVII w.*, Kwart. Hist. Kult. Mat., 2, z. 1–2, s. 104–139.
- Chowaniec M., 1967, *Zarys rozwoju budownictwa zagrodowego w Polsce*, Zeszyty Naukowe Politechniki Krakowskiej, 8, Architektura, z. 18, Kraków.
- Ciołek G., 1952, *Wpływ środowiska geograficznego na formy osadnictwa i budownictwa wiejskiego w Polsce*, Lud, 39, s. 228–252.
- Czyżewski J., 1948, *Przyczynek do analizy kartometrycznej granic politycznych Polski*, Przegł. Geogr., 22, s. 59–79.
- Dobrowolska M., 1948, *Dynamika krajobrazu kulturalnego*, Przegł. Geogr., 21, s. 151–204.

- Domański R., 1970, *Syntetyczna charakterystyka obszaru. Na przykładzie Okręgu Przemysłowego Konin – Łęczyca – Inowrocław*, Warszawa.
- Dominiczak H., 1967, *Oładnictwo w powiecie międzyrzeckim w latach 1945–1967*, (w:) *Międzyrzecz, Zielona Góra*.
- 1974, *Wróciliśmy na ziemię lubuską. Udział Wojska Polskiego w zasiedlaniu i zagospodarowaniu ziemi lubuskiej 1945–1948*, Warszawa.
- 1975, *Granica polsko-niemiecka 1919–1939. Z dziejów formacji granicznych*, Warszawa.
- Gallusser W., 1983, *Granice a krajobraz kulturowy*, *Przeł. Zagr. Lit. Geogr.*, 4, s. 133–136.
- Gloger Z., 1907, *Budownictwo drewniane i wyroby z drzewa w dawnej Polsce*, t.1, Warszawa.
- Goetel Z.A., 1983, *Kształowanie się karpackiej granicy Polski od X do XVIII w.*, *Podtatrze, wiosna-lato*, s. 77–85.
- Góralski A., 1974, *Semi-deterministyczny model zmienności resu i jego aplikacja historyczna*, (w:) *Historia i nowoczesność. Problemy unowocześniania metodologii i warsztatu badawczego historia*, Wrocław, s. 143–155.
- 1980, *Twórcze rozwiązywanie zadań*, Warszawa, s. 116–122.
- Grabski W.J., 1945, *Polska nad Nisą, Odrą i Pasłęką*, Legnica.
- Grocholska J. (red.), 1972, *Plan użytkowania ziemi w Polsce (wg stanu w dniu 31 grudnia 1970 roku)*, cz. I, *Dok. Geogr.*, 22.
- Hahn E., 1972, *Rozwój gospodarczy i społeczny powiatów mazurskich woj. białostockiego w latach 1945–1965*, (w:) *Procesy ekonomiczne i demograficzne w województwie białostockim. Wybrane problemy z lat 1945–1965*, Warszawa, s. 153–182.
- Hartshorne R., 1933, *Geographic and political boundaries in Upper Silesia*, *Ann. Ass. Am. Geogr.*, 23, s. 195–228.
- Holzer J. (red.), 1980, *Przydatność granicy rozbiorowej w świadomości i kulturze materialnej ludności gminy Gólab–Drożyń*, Warszawa.
- Jakubowski O., 1938, *Nowa granica Polski z Czechosłowacją*, *Wiad. Służb. Geogr.*, z. 4, s. 195–228.
- Jarkiewicz Z., 1954, *Polityczne aspekty polskiej granicy zachodniej. Konflikt polsko-niemiecki poczynając od pierwszej wojny światowej*, Londyn.
- Jones S.B., 1937, *The Canadian section of the Canada–United States borderland*, *Geogr. J.*, 89, s. 439–450.
- 1943, *The description of international boundaries*, *Ann. Ass. Am. Geogr.*, 33, s. 99–117.
- 1945, *Boundary-making. handbook for statesman, treaty editors and boundary commissioners*, Washington.
- Katuski S., 1983, *Granice polityczne jako przedmiot badań geograficznych*, *Przeł. Zagr. Lit. Geogr.*, 4, s. 123–131.
- Karłowicz J., 1884, *Charakterystyka polska. Studium lingwistyczno–archeologiczne*, *Odbitka z Pamiętnika Fizjograficznego*, t. 4, Warszawa.

- Kiełczewska M., 1946, *O podstawy geograficzne Polski*, Poznań.
- Koter M., 1974, *Fizjonomia, morfologia i morfogeneza miasta. Przegląd rozwoju oraz próba uściślenia pojęć*, Zesz. Nauk. Uniw. Łódzkiego, ser.II, z. 95, s. 3–16.
- Kristof L.K.D., 1959, *The nature of frontiers and boundaries*, Ann. Ass. Am. Geogr., 49, s. 269–282.
- Kurowski S., 1978, *Przestrzenne zróżnicowanie gospodarki polskiej*, Wfiś Współczesna, 22, z. 6, s. 39–49.
- Labuda G., 1974, *Polska granica zachodnia. Tysiąc lat dziejów politycznych*, Poznań.
- Lachert Z., 1962, *Organizacja przestrzenna budynków w zagrodzie chłopskiej*, Warszawa.
- Leimgruber W., 1983, *Granice polityczne jako czynnik integracji regionalnej. Przykład Bazylei i Ticino*, Przegl. Zagr. Lit. Geogr., 4, s. 137–149.
- Leszczycki S., 1946, *Ustalanie się granic współczesnej Polski*, Przegl. Geogr., 20, s. 154–157, także Przegl. Zach., 1945, z. 4–5, oraz (w:) *Geografia jako nauka i wiedza stosowana*, Warszawa, 1975, s. 469–473.
- Loth J., 1925, *Zarys geografii politycznej*, Warszawa.
- Łahoda M., 1918, *Zachodnia granica Polski*, Warszawa.
- Mackay J.R., 1958, *The interactance hypothesis and boundaries in Canada: a preliminary study*, Canadian Geogr., 11.
- Manteuffel T., 1929, *Metoda oznaczania granic w geografii historycznej* (w(w:)) *Księga pamiątkowa ku uczczeniu 25 letniej działalności naukowej prof. Marcelego Handlmana*, Warszawa, s. 221–227.
- Matuszewski I., 1943, *Granice zachodnie*, Nowy Jork.
- Melamid A., 1953, *Political geography of Trucial Oman and Qatar*, Geogr. J. Rev., 43, s. 194–206.
- Minghi J.V., 1963, *Boundary studies in political geography*, Ann. Ass. Am. Geogr., 53, s. 407–428.
- Moodie A.E., 1943, *The Italo-Yugoslav boundary*, Geogr. J., 101, s. 495, 5.
- Moszczyński K., 1934, *Kultura ludowa Słowian*.
- Noble A.G., Seymour G.A., 1982, *Distribution of barn types in northwestern United States*, Geogr. Rev., 72, s. 155–170.
- Ormicki W., 1929, *Zewnętrzne oblicze wsi polskiej*, Wiad. Geogr., 7, z. 4, s. 94–96.
- Pawlikowski M., 1970, *Forma przestrzenna zagrody. Wpływ popupu technicznego na jej ukształtowanie*, Warszawa.
- Pietkiewicz S., 1946, *O granicy państwowej i jej przeprowadzaniu*, Prace Zakł. Geogr. UW, Warszawa.
- Piskozub A., 1968, *Gniazdo Orła Białego*, Warszawa.
- 1970, *Kształty polskiej przestrzeni*, Warszawa.
- 1987, *Dziedzictwo polskiej przestrzeni*, Wrocław.

- Pounds N.J.G., 1951, *The origin of the idea of natural frontiers in France*, Ann. Ass. Am. Geogr., 41, s. 146–157.
- 1954, *France and "les limites naturelles" from the seventeenth to the twentieth centuries*, Ann. Ass. Am. Geogr., 44, s. 51–62.
 - 1963, *Political geography*, New York.
- Prescott J.R.V., 1965, *The geography of frontiers and boundaries*, Chicago.
- Problem polsko–niemiecki w traktacie wersalskim*, 1963, Poznań.
- Prus–Wiśniewski J., 1973, *Dawne granice Polski. Organizacja Kościoła Rzymsko–Katolickiego w Polsce po 1945 r.*, Londyn.
- Przedpełski M., Smoliński S., 1964, *Struktura społeczno–gospodarcza Ziem Zachodnich w latach 1933–1960*, Studia nad Zagadnieniami Gospodarczymi i Społecznymi Ziem Zachodnich, 5, Poznań.
- Raubal S., 1927, *Granica polityczna polsko–czechosłowacka*, Warszawa.
- Romer E., 1901, *Rola rzeki w historii i geografii narodu*, Lwów.
- 1929, *Ziemia i państwo*, Kraków.
- Rykiel Z., 1983, *Powiązania wewnętrzne aglomeracji warszawskiej na przykładzie migracji między miastami*, Przegl. Geogr., 55, s. 317–339.
- 1985, *Zagadnienia regionalnych systemów osadniczych*, Studia KPZK PAN, 88, Warszawa.
 - 1986, *Ograniczenia meldunkowe jako bariery przestrzenne*, Przegl. Geogr., 58, s. 395–409.
 - 1987, *Wpływ ograniczeń meldunkowych i barier przestrzennych na powiązania migracyjne w obszarach zurbanizowanych*, (w:) *Migracje regionalne. Problemy teoretyczne i metodologiczne*, Acta Univ. Wratisl. 795, Studia Geogr., 42, Wrocław, s. 63–72.
- Sevrin R., 1949, *Les échanges des populations à la frontière entre la France et le Tournaisis*, Ann. Geogr., 58, s. 237–244.
- Skołuba Z.M., 1958, *Formy i charakter wiejskiego budownictwa mieszkaniowego w powiatach gnieźnieńskim, pińczowskim, przeworskim, pułuskim i radzyńskim (wyniki badań terenowych IBM)*, Inst. Budow. Mieszk. Min. Budow. i Przem. Mat. Budowl., Mat. Dok., ser. B., z. 2–82–58.
- Sobczyński M., 1984, *Niezmiennność dawnych granic politycznych na obszarze Polski*, Acta Univ. Lodz., Folia Geogr., 3, s. 119–137.
- 1986, *Kształtowanie się karpaccich granic Polski (w w. X–XX)*, Łódź.
- Sobczyński M., Zawadzka B., 1988, *Orawa Polska. Problemy geograficzno – polityczne i społeczne*, Łódź.
- Straszewicz L., 1964, *Zespół osiedleńczy Gorzów Śląski – Praszka na tle problemu zagospodarowania byłego pogranicza*, Materiały i Studia Opolskie, 10, Katowice, s. 113–125.
- Szczepanowski S., 1920, *Nowoczesne granice naturalne Polski*, Lwów.
- Weigend G.G., 1950, *Effects of boundary changes in the South Tyrol*, Geogr. Rev., 40, s. 364–375.

Winiewicz J.M., 1944, *The polish-german frontier*, London.

Wonders W.C., 1979, *Log dwelling in Canadian folk architecture*, *Ann. Ass. Am. Geogr.*, 69, s. 187-208.

Zaborski B., Wrzosek A., 1939, *Antropogeografia*, (w:) *Wielka Geografia Powszechna*, rozdz.14, Warszawa, s. 290-305.

Zajączkowski S., 1956, *W sprawie przedmiotu i problematyki badań nad dziejami osadnictwa*, *Kwart. Hist. Kult. Mat.*, 4, z. 2, s. 205-239.

Zelinski W., 1953, *The log house of Georgia*, *Geogr. Rev.*, 43, s. 173-193.

Zglinnicka A., 1936, *Granice i obszar Polski w dziejowym rozwoju na tle związku z rzeźbą ziemi*, *Z bliska i z daleka*, 4, z. 5-6, s. 131-136.

STABILITY OF THE OLD POLITICAL BOUNDARIES IN THE CULTURAL LANDSCAPE OF POLAND

(Summary)

The purpose of this work is to investigate the stability level of the old political boundaries of Poland, showing the differences in the cultural landscape in the field of rural settlement and the land use, resulting from the long lasting separation by the boundaries.

Stability of the boundary should be understood differently according to the context:

- as a fact of maintaining the boundary within the determined space in the historically long period of time, which is connected with the visible cultural, economic and ethnic differentiation of border lines,
- as the phenomenon of differentiation of border lines despite ceasing the role of political barrier by the boundary. In this case the stability manifests itself as the direct traces of the boundary as well as the strongly marked indirect traces, such as the traces strengthened in the structure of land use, physiognomy of building or morphology of the habitat plot, in the consciousness of inhabitants, their language and habits, resulting from affiliation of the given area to different political systems.

One has to admit that as the last several hundred years in Poland were rich in events changing diametrically the socio-economic structures, it make sense to examine only the particularly stabile boundaries or the ones which existed in the periods particularly essential for the socio-economic development.

Researches comprised the boundary of Polish Kingdom with Germany and Austria, the German-Austrian boundary from the years 1815-1918, and the boundary of the Republic of Poland with Germany and Free City of Gdańsk from the years 1918-1939.

In the light of the above remarks and assumptions, it is attempted to prove the following thesis: almost 40-year, centrally steered development of the country after the Second World War did not obliterate over the differences in cultural landscape effecting from the long-lasting existence of political boundaries. In cultural landscape of the country, the stability of boundaries dividing Polish lands in the early period of industrialization is especially well marked. It is visibly reflected in the differentiation of building methods and the physiognomy of settlements.

The source was "The Balance of Land Use" by Grocholska and the staff taking into consideration that the influence of former boundary can manifest differently in the urban and rural areas, the analysis was conducted separately for towns and districts.

The analyzed area was the possibly narrow borderland area, comprising on each side the width of one administrative district.

As the measure of differentiation value (called the measure of the boundary' effect) one accepted value which is calculated:

$$e = \frac{\bar{x}_1 - \bar{x}_2}{\bar{x}_1 + \bar{x}_2} 100,$$

where \bar{x} is the average percentage share of each ground in relation to the total surface of communities or towns in a district. The final statistical information of given ground on each analyzed fragment of a boundary consists of value of total level of a substance α^* and $e \pm s_e$ (the value measure of differentiation with its standard deviation). The graphical image of statistical conclusion are the diagrams comprising the results obtained by both methods.

Summing up the research results of differentiation of the areas adjacent to the whole boundary of the Polish Kingdom, one can notice a high differentiation between the Russian and German annexed territories and a low one between Russian and Austrian ones. The dependence of the differentiation value of both areas and the stability of a boundary is clearly marked. The more stabile was the boundary in the given area, the stronger the differentiation is (Masuria, Upper Silesia). When the boundary existed for a shorter period of time (Pomerania, Great Poland, Galicia) the differentiation was visibly weaker. The German-Austrian frontiers are also visibly differentiated because of their political division of boundary during the most intensive economic development. The differentiation of the borderlands of inter-war Polish-German boundary, especially strong in the areas of great stability (again Masurian, Great Poland and West Pomerania) and slightly smaller differentiation of areas where the boundary was functioning for a short time or, was losing the value of political boundary, was distinctly demonstrated, too.

Thus, one can say that the areas adjacent to the inter-war boundary of Poland and Germany show the visible differentiation of land use, even higher than the boundary of the Kingdom. It probably results from the fact that although during the existence of the Polish Kingdom boundaries, the economic processes were more intense, the image of the inter-war boundary is covered by the difference which occurred during the inter-war period as well as the previous and later ones resulted from the post-war policy treating otherwise the former lands of the Republic and the Regained Territories. This could intensify the differentiating processes although it aimed at the opposite effect, i.e. diminishing the differences.

Next part of the work was devoted to stability of former boundaries in the physiognomy of building and morphology of the habitat plot. The author used the modified, city planning method of Skoluba, basing exclusively on his own terrain research.

The segments of the Kingdom and inter-war boundaries of different stability were chosen for the research. Some of them was identical with former borders, like Prosna River, a part of Masurian, the other ones were exclusively the borders of some political units: the neighbourhood of Cracow, Piaśnica River, Great Poland Borderland. There were investigated some villages adjoining both sides of the former boundary on 15 km long segments. The conditions allowed to investigate only 10% of buildings. The research on differentiation was conducted according to 58 differentiating features (the dwelling houses was analyzed to 17 features).

Generally it can be said that the differences in building physiognomy result first of all from differentiation of the dwelling houses, then, the stock-buildings and habitat plots. Dwelling houses differentiate most essentially the areas of former border lands

along Prosna River and in Great Poland Borderland (11 essential features each), then the area of Masuria (10 features). The stock-buildings differentiate the area of Masuria and close to Cracow, slightly weaker along Piaśnica River and in Great Poland Borderland. The habitat plots are always the differentiating element but only in Cracow voivodeship they have 5 essential features.

In general, for 58 accepted differentiating features in the neighbourhood of Cracow, the building physiognomy is differentiated by 43 features. The borderlands of Masuria and Great Poland Borderland are differentiated by 37 features, Prosna - by 31 and Piaśnica by 29 features. However, it is impossible to determine the co-relation between the stability of boundary and the number of differentiating features. It seems that less differentiated is that area where the boundary vanished long time ago.

Researches on differentiation of the land use and building physiognomy proved the thesis presented at the beginning, in its first part concerning the differences in landscape caused by the existence of the political boundary at a given area. Also some regularities in this field have been found. The most important seems to be the changeable intensity of differentiation (stability) depending on the level of the stability of boundary which can be described with the directly proportional correlation. This regularity concerns only the differentiation in the land use, hence it is not confirmed in the differentiation of the building physiognomy nor the morphology of the habitat plot.

It can be assumed that the differentiation of the building physiognomy depends on the period of time which passed from cancellation of the political boundary to the present moment and the longer is that period the smaller is the differentiation.

Translated by *Krystyna Lewandowska*

Zeszyty Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN

1. T. KOZŁOWSKA-SZCZĘSNA - Antropoklimat Polski, Warszawa 1991.
2. G. WĘCŁAWOWICZ - Zróżnicowania społeczno-przestrzenne w aglomeracji warszawskiej (1978 i 1988), Warszawa 1991.
3. P. EBERHARDT - Rozmieszczenie i dynamika ludności wiejskiej w Europie środkowo-wschodniej w XX wieku, Warszawa 1991.
4. L. STARKEL, B. OBREŃBSKA-STARKŁOWA - Efekt cieplarniany a globalne zmiany środowiska przyrodniczego, Warszawa 1991.
5. K. BŁAŻEJCZYK, B. KRAWCZYK, J. SKOCZEK - Badania topoklimatyczne i mikroklimatyczne w różnych strefach klimatycznych, Warszawa 1992.
6. T. KOZŁOWSKA-SZCZĘSNA - Uwagi o metodach badań klimatu miast;
K. BŁAŻEJCZYK - Wpływ urbanizacji na lokalne warunki bioklimatyczne;
J. PIWOWARCZYK - Wpływ rzeźby terenu na bezpośrednie promieniowanie słoneczne w Zakopanem, Warszawa 1992.
7. R. SZCZĘSNY - Produktywność ziemi w rolnictwie indywidualnym w Polsce. Przestrzenne zróżnicowanie i przemiany w latach 1938-1988;
W. STOLA, R. SZCZĘSNY - Funkcje podstawowe gmin a typy rolnictwa indywidualnego, Warszawa 1992.
8. K. BŁAŻEJCZYK - Bioklimatyczna analiza warunków pogodowych w Polsce, Warszawa 1992.
9. B. GŁĘBOCKI - Organizacja przestrzenna rolnictwa indywidualnego w gminie Wolsztyn;
W. TYSZKIEWICZ, K. ZELENSKÝ - Typy rolnictwa uspołecznionego Słowacji, Warszawa 1992.
10. A. WERWICKI - Zatrudnienie w usługach wybranych krajów środkowoeuropejskich pod koniec nakazowo-rozdzielczego systemu gospodarczego;
Rozwój usług rynkowych w wybranych krajach środkowoeuropejskich w ostatniej dekadzie istnienia nakazowo-rozdzielczego systemu gospodarczego, Warszawa 1992.
11. S. MISZTAŁ - Przemiany strukturalne w przemyśle aglomeracji warszawskiej, Warszawa 1992.
12. Z. BABIŃSKI - Stopień wodny Ciechocinek i jego zbiornik Nieszawa - prognoza zmian środowiska geograficznego;
P. GIERSZEWSKI - Denudacja chemiczna w zlewni Rudy, Warszawa 1993.
13. A. GAWRYSZEWSKI - Struktura przestrzenna zatrudnienia i bezrobocia w Polsce, 1990-1992, Warszawa 1993.

**INSTYTUT GEOGRAFII
IM. WŁADYSŁAWA COCCEJOWICZA
PANSTW. AKADEMII Nauk
ul. Nowy Świat Nr 78
00-330 Warszawa**

PL - ISSN 0867-6836

WYDAWNICTWA IGI PZ PAN, WARSZAWA

<http://rcin.org.pl>